

T.C.
KARABÜK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
YENİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI

1926 BAKÜ TÜRKOLOJİ KONGRESİ'NİN
TÜRK DİL BİRLİĞİ AÇISINDAN ÖNEMİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Sabir NURMEMMEDLİ

Tez danışmanı
Doç. Dr. Enver KAPAĞAN

Karabük
AĞUSTOS/2019

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
TEZ ONAY SAYFASI	4
DOĞRULUK BEYANI	5
ÖNSÖZ	6
ÖZ	7
ABSTRACT	8
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	9
ARCHIVE RECORD INFORMATION	10
KISALTMALAR.....	11
ARAŞTIRMANIN KONUSU.....	12
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	12
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	12
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR.....	12
BİRİNCİ BÖLÜM.....	13
GİRİŞ.....	13
1. BAŞLANGICINDAN 1926 BAKÜ TÜRKOLOJİ KONGRESİNE KADAR TÜRK DİLİ VE YAŞANAN ÖNEMLİ OLAYLAR	13
1.1. Türk Dilinin Yayılma Alanları.....	13
1.1.1 Altay Dil Birliği veya Ana Altayca	14
1.1.2. İlk Türkçe Dönemi.....	14
1.1.3. Ana Türkçe Dönemi.....	15
1.1.4. Eski Türkçe Devri.....	15
1.1.5. Orta Türkçe Dönemi	17
1.1.6. Yeni Türkçe Dönemi.....	20
1.1.7. Modern Türkçe Dönemi	21
1.2. 1926 Türkoloji Kongresi Öncesinde Yaşanan Önemli Olaylar	24
1.2.1. 1926'ya Kadarki Süreçte Türk Dünyası'nın Alfabe ve Dil Sorunlarının Nedenleri.....	24
1.2.2. Çarlık Rusya Dönemi Rusçanın Yaygınlaştırılma Çabaları	25
1.2.3. İlk Türkçe Gazeteler.....	29
1.2.4. Tercüman Gazetesi ve İsmail Gaspıralı	32
1.2.5. Cedit Hareketleri	34
1.2.6. Rusya Müslümanları Kongreleri	37
1.2.6.1. Birinci Kongre.....	37

1.2.6.2. İkinci Kongre.....	38
1.2.6.3. Üçüncü Kongre.....	39
1.2.6.4. Dördüncü Kongre.....	42
1.2.6.5. Beşinci Kongre.....	42
1.2.7. Çarlık Rusya Zulmüne Karşı Başkaldırılar	43
1.3. Bağımsız Türk Cumhuriyetleri	48
1.3.1. Hokand Milli Hükümeti	49
1.3.2. Alaş-Orda Milli Hükümeti	50
1.3.3. Buhara Devleti	51
1.3.4. Hive Devleti.....	51
1.3.5. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti	53
1.4. Komünizmle Birlikte Sınırlara Bölünen Türk Dili.....	55
İKİNCİ BÖLÜM	58
2. KONGRE VE KONGRENİN TÜRK DİL BİRLİĞİ AÇISINDAN ÖNEMİ .58	
2.1. İlk Türkoloji Kongresinin Bakü’de Gerçekleştirilmesinin Sebebi.....	58
2.2. Kongreye Katılan İsimler	59
2.3. Kongrede Tartışılan Konular	65
2.3.1. Alfabe	66
2.3.2. Yazım Sorunu	70
2.3.3. Terim Sorunu.....	73
2.3.4. Öğretim Sorunları	78
2.3.5. Akrafa ve Komşu Dillerin Karşılıklı İlişkileri	80
2.3.6. Edebi Dil ve Ortak Edebi Dil Sorunu	84
2.3.7. Kök Dil Teorisi ve Türk Halklarının Tarihinin Araştırılması.....	87
2.4. Kongrede Alınan Kararlar	89
2.5. Kongrenin Türk Dil Birliği Açısından Güncel Önemi.....	96
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	98
3. KONGREDEN SONRA GERÇEKLEŞEN OLAYLAR.....	99
3.1. Alfabe Harekatı.....	99
3.2. Kongre Kararlarının Uygulanmasının Önündeki Engeller	103
3.2.1. Sosyalist Gerçekçilik.....	103
3.2.2. NKVD Takipleri	104
3.2.3. Kongre Katılımcılarının Kaderi.....	105
3.3. Sovyet Türkoloji Kongreleri.....	109
3.4. Demir Perde Sonrası Türk Dili	110
SONUÇ	113

KAYNAKÇA	117
ÖZGEÇMİŞ	121

TEZ ONAY SAYFASI

Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Sabir NURMEMMEDLİ'ye ait "1926 Bakü Türkoloji Kongresi'nin Türk Dil Birliği Açısından Önemi" adlı bu tez çalışması Tez Kurulumuz tarafından Yeni Türk Dili Yüksek Lisans programı tezi olarak oybirliği / oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

	Akademik Unvanı, Adı ve Soyadı	İmzası
Tez Kurulu Başkanı	: Dr. Öğretim Üyesi Musa SALAN	
Danışman Üye	: Doç. Dr. Enver KAPAĞAN	
Üye	: Dr. Öğretim Üyesi Mustafa KUNDAKÇI	

Tez Sınavı Tarihi: 27/08/2019

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntıların intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yaptığımı beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı, Soyadı: Sabir NURMEMMEDLİ

İmza:

ÖNSÖZ

Birinci Türkoloji Kongresi Türk dünyasında 19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın başlarında oluşan siyasi, sosyal ve kültürel gelişmelerin sonucu olarak gerçekleştirilmiştir. Ruslar işgal ettikleri Türk topraklarındaki otoritelerini korumak için yoğun baskı ve zulümlere el atmadan çekinmemişlerdir. Hakimiyetleri altında bulunan insanları kolayca idare etmek için onların özellikle eğitim alanında gelişmelerine engel olmaya çalışmış ve uyguladıkları Ruslaştırma, Hristiyanlaştırma politikaları sayesinde kendi kimliklerinden uzaklaştırarak Türk halklarını asimile etmek istemişlerdir. Bu asimilasyon hareketini engellemek için Türk aydınları büyük çabalar sarf etmiş, insanların eğitim ve kültürel seviyelerinin yükseltilmesi için ellerinden geleni yapmışlardır. Çarlık Rusya ve Sovyet hükümeti insanları bilinçlendirerek politikalarına engel olmaya çalışan aydınlar karşı çeşitli zulüm ve işkenceler uygulayarak onları yok etmeye kalkışmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde, kongrenin toplanmasına sebep olan Çarlık Rusya'nın işgallerinden SSCB'nin kurulmasına kadar olan sürede Türk toplulukları arasında oluşan siyasi ve sosyal olaylara, eğitim, dil ve edebiyatta görülen yenilikçi hareketlere yer verildi.

İkinci bölümde, kongreye katılan isimler, onların özellikle alfabe, terim ve yazım kuralları başta olmak üzere tartıştıkları sorunlar ve bu sorunları ortadan kaldırmak için öne sürdükleri çözümlerden bahsedildi. Toplantının Türk diline ve ortak edebi dilin yaranmasına verdiği katkıya da bu kısımda yer verildi.

Üçüncü bölümde, kongrenin tesiriyle gerçekleşen olaylar, özellikle Türk aydınlarına olan hükümet tepkisi ve dil alanında yapılan değişikliklere yer verildi.

Öncelikle bu çalışmayı ortaya koymamıza vesile olan, yüksek lisans eğitimim boyunca benden desteğini ve ilgisini esirgemeyen, tenkit ve tavsiyeleriyle her aşamada bana yol gösteren, tezimin konusunu belirleme esnasında da yardımını eksik etmeyen hocam Doç. Dr. Enver KAPAĞAN'a, son olarak benden maddi ve manevi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen aileme ve hocalarımın teşekkür ederim.

ÖZ

Türk topraklarının Ruslar tarafından işgalinden sonra Türk halklarının sosyal ve kültürel hayatında yeni gelişmeler yaşandı. Rus kültürünün tesiriyle birlikte insanlar Avrupa tarzı eğitimle tanışmış olur. Yeni kültürün etkisiyle eğitim gören Türk gençleri ilerleyen zamanlarda Türk dünyasının siyasi, sosyal ve kültürel hayatına yön veren isimler olmuştur. Bu aydın insanlar toplumun karşılaştıkları tüm sorunların sebebini eğitimsizlikte görmüştür. Eğitim seviyesini yükseltilmesi için ilk önce Türk dilini ıslah ederek insanlara öğretmek gerekmektedir. Türk dilini geliştirmek ve ıslah etmek isteyen aydınlar 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında tüm Türkologların katıldığı bir toplantı düzenlemek isteseler de, bu toplantı 1926 yılında gerçekleştirilebilmiştir.

1926 Bakü Türkoloji Kongresi siyasi ve sosyal olaylar açısından karışık bir dönemde gerçekleştirilmiştir. Türk aydınları, Rus ve Sovyet işgallerinden sonra dağılmış Türk halklarını yeniden bir araya getirmek için ortak edebi dilin oluşturulması gerektiğini bildirmişler. Türk dilinin sorunlarını tartışmak, bu sorunları ortadan kaldırarak ortak bir edebi dil oluşturmak için dünyanın her tarafından Türkologların katılacağı toplantının düzenlenmesi fikri yüzyılın başlarından itibaren konuşulsa da, bu fikir 1926 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu toplantıda Türk dilinin güncel sorunları ele alınmış ve onun gelişmesi için gerekli tedbirlerin görülmesi kararlaştırılmıştır.

Anahtar kelimeler: Türkistan, Türk dili, 1926 Kongresi, Türkologlar

ABSTRACT

After the invasion of the Turkic lands by the Russians, new developments took place in the social and cultural life of the Turkic people. With the influence of Russian culture, people became acquainted with European-style education. Under the influence of the new culture, Turkic youth have shaped the political, social and cultural life of the Turkic world. These intellectuals have seen the cause of all the problems that society faces in lack of education. In order to raise the level of education, first of all, it was necessary to teach people by improving the Turkic language. Although the intellectuals who wanted to improve and improve the Turkic language wanted to organize a meeting with the participation of all Turkologists in the late 19th and early 20th centuries, this meeting was held in 1926.

1926 Baku Turkology Congress was held in mixed period of political and social. Although the idea of organizing a meeting in which the Turkologists would attend in honor of the world's folk song before the opening of a common literary language in the field of the common literary Turkish language in the explanation of the common literary Turkish language to bring together the dispersed Turkish peoples after the wishes of the Russian and Soviet intellectuals, this idea was discussed after the beginning of the century. It was 1926. In this meeting, it was decided to discuss the update of the Turkish language and to observe the necessary measures for its development.

Key words: Turkestan, Turkish Languages, 1926 Congress, Turkologists

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	1926 Bakü Türkoloji Kongresi'nin Türk Dil Birliği Açısından Önemi
Tezin Yazarı	Sabir NURMEMMEDLİ
Tezin Danışmanı	Doç. Dr. Enver KAPAĞAN
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans
Tezin Tarihi	27.08.2019
Tezin Alanı	Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yeni Türk Dili Bilim Dalı
Tezin Yeri	KBÜSBE-KARABÜK
Tezin Sayfa Sayısı	120
Anahtar Kelimeler	Türkistan, Türk dili, 1926 Kongresi, Türkologlar

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	Importance of 1926 Baku Turcology Congress for Turkish Language Union
Author of te Thesis	Sabir NURMEMMEDLİ
Advisor of the Thesis	Doç. Dr. Enver KAPAĞAN
Status of the Thesis	Master
Date of the Thesis	27.08.2019
Field of the Thesis	Department of Turkish Language and Literature New Turkish Language
Place of the Thesis	KBÜSBE- KARABÜK
Total Page Number	120
Keywords	Turkestan, Turkish Language, 1926 Congress, Turkologists

KISALTMALAR

GULAG: Glavnoe Upravlenie Lagerey / Kamplar Baş İdaresi

HMK: Halk Maarif Komiserliği

KGB: Komitet Gosudarstvennoy Bezopasnosti / Devlet Güvenlik Teşkilatı

MİK: Merkezi İcra Komitesi

NKVD: Narodny Komissariant Vnutrennih Del / İçişleri Halk Komiserliği

RSFSR: Rusya Sovyet Federativ Sosyalist Respublikası

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

MKA: Milli Kültürel Avtonomi

HKş: Halk Komiserliği şurası

s. : Sayfa

vs. : ve saire

ARAŞTIRMANIN KONUSU

26 Şubat 1926 yılında Bakü’de düzenlenmiş olan Birinci Türkoloji Kongresi’nin Türk dil birliği açısından önemini incelemek amacı ile bu çalışma hazırlanmıştır.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bu araştırmanın amacı Rus baskı ve zulmü altında Türk aydınlarının Türk dilinin birliğini korumak için verdikleri mücadeleyi gözler önüne sermektir. Bu çalışmada Türk Cumhuriyetleri, Avrupa ve Rusya’dan olan Türkologların katılımıyla gerçekleştirilmiş Birinci Türkoloji Kongresi’nin dönemin problemlerini inceleyerek Türk dilinin gelişimi için aldığı kararlar ve bu kararların günümüzde Türk dil birliğinin oluşturulabilmesi için hangi adımların atılması gerektiğini belirtmek amaçlanmıştır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu araştırmanın yöntem ve metodunda çeviri, inceleme, sözlük kaynak incelemesi, araştırma konusu ile ilgili tez ve dergilerin incelenmesi, yüz yüze görüşme, kütüphane araştırması yöntemlerine ve yorumlama tekniklerine başvurulmuştur.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR

Bu çalışmada 1926 yılında Bakü’de düzenlenen Birinci Türkoloji Kongresi ve onun Türk dili için önemi incelenmiştir. Birinci Türkoloji Kongresi başlı başına ciltlere konu olacak kadar geniş bir içeriğe sahiptir. Bu yüzden çalışma kongrede tartışılan konuları ve kongrenin Türk dil birliği için oluşturduğu önemi içermektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1926 yılında düzenlenen Birinci Türkoloji Kongresi oldukça büyük tarihi öneme sahiptir. Tüm Türk topluluklarından temsilcilerin katıldığı ve Türk dilinin gelişimi için ortak adımların atılması kararlaştırılan bu toplantının sadece dil ve edebi açıdan değil, siyasi ve kültürel açıdan da büyük gelişmelere sebep oldu. Birinci Türkoloji Kongresinin tarihi önemini daha iyi bir şekilde anlamamız için kongreden önce gelişen ve ister doğrudan, isterse de dolaylı bir şekilde kongreye etki eden bazı olayları incelememiz gerekmektedir. Bu olayların çoğu 18. yüzyılda Türk topluluklarının Çar hükümeti etkisi altına geçmesinden sonra başlamış, Sovyetler Birliği kurulduktan sonra ise daha açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Çarlık Rusya döneminden başlayarak Ruslar, Türk lehçeleri arasında bulunan farklı ses ve şekil özelliklerini araştırmaya başlar. Türk dilinin tarihi gelişim sürecinde ortaya çıkan bu ses ve şekil değişikliği Rusların dikkatini çekmiş, bu farklılıkların sebeplerini araştırmışlar. SSCB'nin kurulmasından sonra ise bu araştırmalar sayesinde Türk dilini farklı dillere ayırmak ve bu yolla Türk topluluklarının birliğini ortadan kaldırmak ister.

1. BAŞLANGICINDAN 1926 BAKÜ TÜRKOLOJİ KONGRESİNE KADAR TÜRK DİLİ VE YAŞANAN ÖNEMLİ OLAYLAR

1.1. Türk Dilinin Yayılma Alanları

Türk dili Sibirya'dan Hind Okyanusu ve Kuzey Afrika'ya, Orta Avrupa'dan Çin'e kadar olan geniş coğrafyada 200 milyondan fazla insanın konuştuğu dildir. Değerlendirme farklarına rağmen Türk dili Altay dil ailesine bağlı bir dil olarak kabul edilmektedir. Bu teorinin başlangıcını 18. yüzyıl olarak gösterebiliriz. İlk başlarda Altay dil ailesine Türk, Moğol ve Mançu-Tunguz dilleri dahil edilmiş olsa da, daha sonra Korece ile Japonca da bu ailenin bir kolu olarak kabul edilmiştir. 19. yüzyıl başlarında bazı dil bilimciler Türk dilinin Macar ve Fin dilleriyle uzak akraba

olduğunu iddia ederek onu daha geniş kavram olan Ural-Altay dil ailesine mensup olduğu bildirmiştir (Ercilasun, 2013, s. 17-22).

Türklerin ana vatanı olarak Ural, Sayan ve Altay dağlarıyla sınırlanan bölge kabul edilmektedir. Türkler zaman ilerledikçe sosyal, siyasi ve ekonomik gelişmeler neticesinde farklı bölgelere göç etmişlerdir. Bu göçlerle birlikte Türkler çeşitli etnik gruplarla temas halinde olmuş, bu da dilin zamanla gelişmesine ve değişmesine, yeni ağız, şive ve lehçelerin doğmasına sebebiyet vermiştir.

19. yüzyıldan başlayarak dil bilimciler tarafından Türk dilinin tarihi gelişim dönemleri hakkında farklı değerlendirmeler yapılmıştır. T. Tekin, M. Ergin, R. R. Arat, O. N. Tuna, Z. V. Togan, W. Radloff, L. Johanson, A. N. Samoyloviç, G. J. Ramstedt gibi isimler bu konuda önemli araştırmalar yapmışlardır. Uzmanların bu konuda farklı düşüncede olmaları kesin sonuç çıkarmamıza izin vermemektedir. Konunun uzmanlarının ileri sürdüğü fikirler doğrultusunda Türk dilinin tarihi gelişiminin ve tasnifinin kısaca özeti:

- a. Altay Dil Birliği Dönemi
- b. İlk Türkçe Dönemi
- c. Ana Türkçe Dönemi
- d. Eski Türkçe Dönemi
- e. Orta Türkçe Dönemi
- f. Yeni Türkçe Dönemi
- g. Modern Türkçe Dönemi (Özyetgin, 2006, s. 3).

1.1.1 Altay Dil Birliği veya Ana Altayca

Türk dilinin daha Moğolca ve Mançu-Tunguz dillerinden ayrılmadığı bu devirle ilgili tarih verilememektedir. Bazı kaynaklar bu devri sadece varsayım, kuramsal bir dilin adı olarak belirtmiştir.

1.1.2. İlk Türkçe Dönemi

Bu dönemle ilgili uzmanlar arasında fikir ayrılığı mevcuttur. Bazı Altay Dil Teorisi'ni kabul etmeyenler için Türk dilinin tarihi dönemleri konusunda 5000 bin

yıllık ilk evre olarak kabul edilir. Altay Dil Teorisi'ni kabul eden kesim içinse Türk dilinin Ana Altaycadan ayrılarak bağımsız bir dil olduğu devirdir. Çuvaşça da dahil olmakla Türk lehçelerinin bağlı olduğu çağdır. Ayrıca Türk dilinin Sümerce ile kelime alışverişinin olduğu dönem olarak da anılmaktadır (Tekin & Ölmez, 2003, s. 14).

1.1.3. Ana Türkçe Dönemi

Kaynaklarda Ana Türkçe, Ön Türkçe ve Geç Ana Türkçe dönemi olarak da adlandırılmaktadır. M.Ö 5000-3200 yılları başladığı, M.S. 6. yüzyıla kadar sürdüğü tahmin edilmektedir. Türk dilinin ilk ses olayı, yani *r-l* ve *z-ş* değişimi bu dönemde gözlemlenmiştir. Bu değişim sonucu Türk dili Ana Bulgarca ve Ana Türkçe olmak üzere iki lehçeye ayrılmıştır. Talat Tekin'e göre Ana Bulgarca 5-6. yüzyıllarda Kuzey Kafkasya'da ve Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Bulgar Türkleri'nin dili olmuştur. Bu lehçeleri Ana Batı Türkçesi ve Ana Doğu Türkçesi olarak adlandıranlarda vardır. O. N. Tuna ve A. Akar Hun, Avar ve Peçenek boylarıyla ilgili belgelerin bu döneme ait oldukları fikrini savunmuştur (Özyetgin, 2006, s. 4-5).

1.1.4. Eski Türkçe Devri

Eski Türkçe Devri VI-XI yüzyılları arasında yer almaktadır. Uzmanlar tarafından Türk yazı dilinin başlangıç tarihi bu dönem olarak kabul görür. Buna sebepse Türk yazı dilinin ilk örnekleri olan Orhun abidelerinin bu devre ait olmasıdır. Dönemin kendisi Eski Doğu ve Batı olmakla iki kısma ayrılır. Eski Doğu Türkçesi'nde Göktürk ve Uygur yazı dilleri yer alırken, Eski Batı Türkçesi ise Tuna Bulgarçası dönemini kapsar (Tekin & Ölmez, 2003, s. 18).

a. Köktürk Dönemi.

Bu eserlerden ilk kez 13. yüzyılda Tarih-i Cihan-güşa adlı eserinde Moğol tarihçisi Alaaddin Ata Melik Cüveyni bahs etmiş olsa da, yazıtlar 18. yüzyıla kadar dünyanın dikkatini çekememişti. 1721 yılında Daniel Gottlieb Messerschmidt ve Johan Von Strahlenberg bu yazıtlardan bir tanesini, Yenisey Yazıtları'nı keşfetmiş, fakat bu yazıtların Kırgızlara ait mezar taşları olduğunu zanetmişlerdir. Strahlenberg kendi

izlenimlerini analiz ederek kitap halinde 1730 yılında Stockholm’da bastıktan sonra yazıtlar dikkatleri üzerine topladı. 25 Kasım 1893 yılında V. Thomsen yazıları okudu ve Türkçenin ilk kez Köktürkler tarafından yazı dili olarak kullanılması anlaşılmış oldu (Ergin, 1973, s. 9-10) .

Uzmanların yoğun çabalarına rağmen 552-659 yılları arasında mevcut olmuş Birinci Köktürk Devleti’ne dair hiçbir Türkçe yazılı kaynak bulunamamıştır. Bu devlete dair elimize geçen tek kaynak 581 yılında dikilen, üzerinde Soğd ve Sanskrit dillerinde yazılar olan Bugut anıtıdır. Köktürklerden kalan diğer anıtlarsa 682 yılında kurulan İkinci Köktürk Devletine aittir. Köktürklerin ikinci döneminden kalmış olan Bengü Taş ve yazıtlar bunlardır:

1. Çoyr
2. Hoytu Tamir
3. Ongin (İşbara Tamgan Tarkan)
4. İhe-Huşotu (Köl İç Çor)
5. İhe-Aşete (Altun Tamgan Tarkan)
6. Bayın Çokto (Tonyukuk)
7. Birinci Orhun (Köl Tigin)
8. İkinci Orhun (Bilge Kagan)
9. İhe-Nûr
10. Hangiday (Ercilasun, 2004, s. 130).

b.Uygur Dönemi.

Moğolstanda bulunan ve Köktürk devletine son vererek 745-840 yılları içinde var olmuş Uygur Devleti’nden kalma yazıtlar bunlardır:

1. Taryat (Terh - yanlış olarak Terhin)
2. Tes
3. Şine-Usu
4. Somon-Sevrey
5. Suci
6. Karabalgasun Bitigleri
7. Ar Hanin

8. Gürbelcin
9. Somon-Tes
10. Mutrın Temdeg.

Kırgızlar tarafından 840 yılında Moğolistan topraklarında yer alan Uygur devleti yıkıldıktan sonra Uygurların bir kısmı güneye doğru hareket eder ve merkezi Koço olan toplam 400 yıl kadar var olan yeni bir devlet kurar. Günümüze ulaşan Uygur devri yazmaları arasında büyük bir kısmı Uygur alfabesiyle, az bir kısmıysa Soğd ve Mani alfabeleriyle yazılan yazıtlar vardır. Brahmi ve Tibet alfabesiyle yazılmış pek az sayıda Uygurca metine de ulaşmaktayız (Aydın, 2018, s. 31-33).

c. Tuna Bulgarçası.

Eski Türkçe Dönemi'nin bir diğer parçası da Tuna Bulgarçasıdır. Bu Bulgarca Ana Bulgarca'nın kolu olarak 679 yılında Asparuh tarafından Bulgaristan'da kendilerine devlet kuran Bulgar Türkleri'nin konuştuğu dil olmuştur. Bu dilde yazılmış en eski belge 907 yılına tesadüf etmektedir (Tekin & Ölmez, 2003, s. 28-29).

1.1.5. Orta Türkçe Dönemi

Türklerin 10. yüzyılda İslamiyet'i kabul etmeleri ile birlikte Türk dili İslam'ın etkisiyle gelişen yeni döneme ayak basmış oldu. Orta Türkçe olarak adlandırılan bu dönem 11-16. yüzyılları arasında yer alan Türk dili dönemidir. Döneme ait yazı dilleri bunlardır:

1. Karahanlı Türkçesi
2. Harezmi Türkçesi
3. Çağatay Türkçesi
4. Kıpçak ya da Kuman lehçesi (Memlük Kıpçakçası)
5. Volga Bulgarçası
6. Eski Anadolu Türkçesi (Tekin & Ölmez, 2003, s. 31) .

a. Karahanlı Türkçesi.

Abdülkerim Satuk Buğra Han 940 yılında resmi dini İslam olan ilk Türk devleti olarak Karahanlı Devleti'ni kurmuştur. Bu olayla birlikte Türk tarihinde İslam etkisiyle eserlerin yazıldığı yeni bir dönem başladı. Karahanlı döneminden elimize *Kutadgu Bilig*, *Atabetü'l Hakayık*, *Divanü Lugati-t Türk*, *Ahmet Yesevi'nin şiirleri* ve *Kuran Tercümeleri* gibi eserler ulaşmıştır. Karahanlı Türkçesi farklı kaynaklarda Müşterek Orta Asya Türkçesi ve Hakaniye Türkçesi olarak da geçer (Özkan, 1995, s. 21-22).

b. Harezmi Türkçesi

Harezmi Türkçesi'nin başlangıç tarihini 13. yüzyıl olarak belirtebiliriz. Karahanlı Türkçesinden gelişmesi ve 15. yüzyılda yerini Çağatayca'ya bırakması nedeniyle bu yazı dilini bir nevi geçiş dönemi yazı dili olarak görebiliriz. Harezmi Türkçesi ile yazılmış eserlere Zemaşeri'nin 1127-1144 yılları arasında yazdığı *Mukaddimetü'l-edep*, Nasıreddin bin Muhammed Rabguzi'nin 1310 yılında tamamladığı *Kıtasü'l-enbiya*, 1313 yılında İslam adlı biri tarafından yazıldığı bilinen *Muinü'l-mürid*, 1341 yılında tercüme edilen *Hüsrev ü Şirin*, Harezmi'nin 1353'te yazdığı *Muhabbetname*, Mahmut bin Ali'nin 1358'de yazdığı *Nehcü'l-feradis* gibi eserleri örneklendirilebilir (Özkan, 1995, s. 24).

c. Çağatay Türkçesi

Bu dönem 13-15. yüzyıllarda gelişme göstererek Timur Devleti döneminde zengin eserler meydana getiren Türk yazı dilidir. Çağatay Türkçesi bazı kaynaklarda Doğu Türkçesi ve en önemli nümayendesi olan Ali Şir Nevai'nin adıyla "Nevai Dili" olarak da anılmaktadır. Bu dönem üç alt devreye ayrılmıştır: Klasik öncesi, Klasik devir Çağataycası ve Klasik sonrası. Bu döneme ait Emirzade Mahmud tarafından yazılan *Letafetname*, Şekkaki'nin yazmış olduğu divan, Belhli Atayi'nin şiirleri, Mir Haydar Tilbe'nin *Mahzenü'l-esrar*, Harizmi Divanı, Gedayi'nin Divanı, Hamidi'nin *Yusuf u Züleyha*'sı, Şeybani Han'ın "Şibani" mahlası kullanarak yazdığı divan ve Bahrü'l-hüda, Ubeydullah Han'ın "Ubeydi" lakabını kullanarak yazdığı divan, Çağatay Türkçesinin en önemli ismi olan Ali Şir Nevai'nin ve Nevai'den Çağatayca'nın en önemli ismi olan Hüseyin Baykara gibi isimlerin eserleri dikkat çekmiştir (Özkan, 1995, s. 27-30).

d. Kıpçak veya Kuman Lehçesi.

Geniş coğrafyada mesken tutmalarına rağmen Kıpçaklar devlet kurmaya muvaffak olamadılar. Hükmettikleri Orta Asya'dan Tuna'ya kadar olan arazi Moğol yürüşleri neticesinde ellerinden alınmış oldu. Moğol yürüşleri Kıpçakların daha da yayılıp dağılmalarına sebep oldu. Merkezi bir devletin kurulamaması onların dil, din, kültür ve sosyal hayatlarına da tesirsiz kalmadı. Günümüzde Kıpçak Türkçesi olarak bilinen tek eser Codex Cumanicus'tur. Kıpçak Türkçesi'nin devamı olarak Mısır ve Suriye'de Eyyubilere son vererek 1250 yılında devlet kuran Kıpçak Türkleri'nin dilini belirtebiliriz. Sarayi'nin Gülistan tercümesi, Berke Fakih'in İrşadü'l-müluk, Kansu Gavri ve Sultan Kayıtbay gibi şairlerin eserleri bu Türkçe ile kaleme alınmıştır (Tekin & Ölmez, 2003, s. 41-44).

e. Volga Bulgarcası.

Volga Bulgarcası, Volga Nehri civarında yayılan 10. yüzyılda Müslümanlığı kabul ederek kendi devletlerini kuran Bulgar Türkleri'nin adıyla bağlıdır. Bu devlet 1236 yılında Moğollar tarafından mağlubiyete uğratılmış ve son verilmiştir. Volga Bulgarcası ile yazılmış yazıtlar Volga Nehri etrafında yer alan Arap harfleriyle yazılmış sayılan 100'e ulaşan mezar taşlarıdır (Tekin & Ölmez, 2003, s. 53).

f. Eski Anadolu Türkçesi

11. yüzyılda Azerbaycan, Anadolu, Kuzey Suriye, Kuzey Irak, Kırım ve Balkanlar coğrafyasına yayılan Batı Oğuz Türkçesi, 13. yüzyıldan itibaren Eski Anadolu Türkçesi yazı dili olarak kullanılmaya başlandı. Kaynaklarda bu yazı dilinin "Eski Oğuz Türkçesi", "Eski Türkiye Türkçesi" ve hatta "Eski Osmanlıca" olarak da adlandırıldığını görebiliriz. Ahmet Bican Ercilasun "Eski Anadolu Türkçesi"nin Azerbaycan ve Balkanlar'ı kapsamadığı için "Eski Oğuz Türkçesi" teriminin kullanılmasının daha doğru olduğunu belirtmektedir (Ercilasun, 2004, s. 433).

Eski Anadolu Türkçesi veya Eski Oğuz Türkçesi siyasi ve sosyal gelişmeler nedeniyle uzmanlar tarafından üç dönemle sınıflandırılmıştır:

1. Selçuklar Dönemi

2. Beylikler Dönemi
3. Osmanlı'nın İlk Dönemi.

Eski Anadolu Türkçesi'nin ilk devri olan Selçuklu dönemine ait elimize birkaç Türkçe eser ulaşmıştır. Nasırüddin b. Ahmed b. Muhammed tarafından yazılan *Behcetü'l-hadaik fi mevzeti'l-halayık*, Ali'nin *Kıssa-i Yusuf*'u, Ebu Hüseyin Ahmed b. Muhammed el-Kuduri el-Bağdadi'nin *Kuduri Tercümesi*, Fakih Yakut Arslan tarafından Fars dilinden Türkçeye tercüme edilmiş *Feraiz Kitabı*, Mevlana ve oğlu Sultan Veled'in manzumeleri, Hoca Dehhani'nin ve Ahmed Fakih'in eserleri, Şeyyad Hamza'nın *Yusuf u Zeliha* ve *Dastan-ı Sultan Mahmud* mesnevileri, Yunus Emre'nin şiirleri bu döneme ait eserlerdir (Özkan, 2014, s. 61-62).

Beylikler dönemi edebi eserleri olarak Aşık Paşa'nın *Garipname*'si, Hoca Mesud'un *Süheyl ü Nevbahar*, Gülşehri'nin *Mantıku'ut-tayr*'ı, Şeyhoğlu Mustafa'nın *Hurşid-name* ve *Kadı Burhaneddin Divanı* gibi eserler belirtilebilir (Korkmaz, 1995, s. 420-421).

Eski Anadolu Türkçesi'nin üçüncü dönemi olarak adlandırılan devir Osmanlı'nın kurulmasıyla XVI. yüzyıla kadar olan dönemi kapsar. XVI. yüzyıldan sonra dil ve edebi eserlerde Arap ve Fars dillerinin etkisi görülmeye başlar. Osmanlı'nın ilk dönemine ait olan ve sade bir dille yazılan eserler arasında Ahmed Paşa, Necati, Karamanlı Nizami, Mihri Hatun, Zeynep Hatun, Eşrefoğlu Rumi, Mevlana Hamidi, Cafer Çelebi gibi isimlerin divanları, Abdurrahim-i Karahisari'nin *Vahdetname*'si, İbrahim Tennuri'nin *Gülzar-ı Manevi*'si, Diyarbakırlı Halili'nin *Firkatname*'si, İbrahim b. Bali'nin *Hikmet-name* adlı ansiklopedisi, Enveri'nin *Düsturname*'si, Uzun Firdevsi'nin *Kutubname*'si, Sarıca Kemal'in *Selatinname*'si, Cafer Çelebi'nin *Hevesname*'si, Hamdullah Hamdi'nin *Mevlid*, *Yusuf u Zeliha*, *Tuhfetü'l-uşşak*, *Leyla ve Mecnun*, *Kıyafetname* mesnevileri, Ahmed'in *Mevlid*'i gibi eserleri belirtilebilir (Özkan, 1995, s. 36-37).

1.1.6. Yeni Türkçe Dönemi

Yeni Türkçe Dönemi Türk yazı dilinin 16-19. yüzyıllarını kapsayan olarak adlandırılan devrin adı olarak belirtilir. Bu dönemde Batıda Osmanlı Türkçesi, Orta Asya ve etrafındaysa Çağatay Türkçesi olarak adlandırılan yazı dilleri kullanılır. Bu

dönem günümüz Türk yazı dillerininin şekillenmesinde hazırlık aşaması olarakta kabul görür (Üstüner, 2015, s. 211-212).

1.1.7. Modern Türkçe Dönemi

20. yüzyıl, Türk dünyasında büyük siyasi ve sosyal gelişmelerin yaşandığı tarih olmuştur. Bu gelişmeler Türk diline de tesir etmiş ve dilin çeşitli kollara, diyalektlere ayrılmasına sebebiyet vermiştir. Türk dilinin lehçe ve diyalektlere bölünmesi meselesi farklı tarihlerde konunun uzmanları tarafından yürütülen araştırmalarda aydınlatılmaya çalışılır.

Türk dilinin ilk sınıflandırması Divanu Lugati't-Türk eserinde Kaşgarlı Mahmud tarafından yapılır. 1849 yılında İ. N. Berezin'de tasnif denemesinde bulunmuştur. 1882 yılında W. Radloff tarafından yapılan tasnifte dialektleri ses özellikleri açısından değerlendirerek onları dört gruba: Doğu, Batı, Orta Asya ve Güney dialektlerine ayırmış olsa da, Yakutça ve Çuvaşca'ya tasnifte yer vermemiştir. Radloff'un bu çalışmasından sonra Vambery, Katanov, Aristov, Cahun, Korş ve Ramstedt tarafından tasnifler yapılmıştır ki, bunlar arasında Ramstedt'in yapmış olduğu tasnif en önemlisidir. Ramstedt Türk dillerini 6 gruba ayırmıştır: Çuvaş dili, Yakut dili, Kuzey grubu, Doğu grubu, Batı grubu ve Güney grubu. Bu tasnifi diğerlerinden farklı kılan en önemli özellik Çuvaş ve Yakutça'nın ayrı bir dil olarak belirtilmiş olmasıdır (Tekin, 1988, s. 145-146).

Samoyloviç kendisine kadar yapılmış olan tasniflerden de yararlanarak Türk dillerini altı gruba ayırdı:

1. *r-* grubu: eski Bulgar dili (Volga Bulgarcası, Tuna Bulgarcası) bugünkü Çuvaşca
2. *d-* grubu: Uygur, Kuzey Doğu. Bu grup üç alt gruba ayrılmaktadır:
  - A. *d-* alt grubu: Karagas ve Salarca
  - B. *t-* alt grubu: Yakutça
  - C. *z-* alt grubu: Sarı Uygur, Kamasin, Koybal, Sagay, Kaça, Beltir, Şor, Kızıl, Küerik.

3. *taw-* grubu: Eski Kıpçakça'nın yeni dialektleri: Altay, Teleüt, Kumandı, Kırgız, Kumuk, Karaçay, Balkar, Tobol, Baraba, iç Rusya diyalekleri, Mişer, Başkurt, Kırım, Karaim, Nogay, Kazak.
4. *taglık-* grubu: Salarca ve Sarı Uygurca dışındaki Doğu Türkistan dialektleri, Batı Türkistan dialektleri ve Özbekçe (Hive ve Sart dışında).
5. *taglı-* grubu: Tomsk ili, Hive ve Sart Özbekçesi.
6. *ol-* grubu: Hive Cumhuriyeti halkı, Buhara Cumhuriyeti halkı, Afganistan Türkistanı diyalektleri, Türkmenistan Cumhuriyeti, İran (Azerbaycan, Esterabad, Horasan vb.), Ermenistan Cumhuriyeti, Gürcistan Cumhuriyeti, Anadolu, Kuzey Suriye, İstanbul, Balkan yarımadası, Besarabya, Kırım (Güney kıyıları), Türkmen (Stavropol — Kuzey Kafkasya, Astırhan).

Samoyloviç, Türk dillerinin tasnifi meselesinde özellikle Radloff ve Korş'un denemelerini ve kendi ses ölçütlerini birleştirerek bu yeni tasnifi oluşturur (Tekin, 1988, s. 147-148).

Samoyloviç'in yaptığı bu ilk ilmi tasnif sonrasında Baskakov, Poppe, Ligeti, R. R. Arat, Benzing, Menges, Doerfer gibi isimler de tasnif çalışmasında bulunur. Fakat bu çalışmalardan hiçbiri Talat Tekin'in yaptığı tasnif kadar geniş ve izahlı olamamıştır. Talat Tekin'in yapmış olduğu tasnifte Türk dilleri ses ve şekil özellikleri açısından 12 farklı gruba ayrılır:

1. *r/l* grubu: Çuvaşça (Yazı dili)
2. *hadaq* grubu: Halaçça
3. *atah* grubu: Yakutça (yazı dili)
4. *adak* grubu: Tuvaca (Karagas diyalekti ile beraber; yazı dili)
5. *azak*, grubu:
  - a) *çazıl* alt grubu: Hakaşça (yazı dili)
  - b) *çajıl* alt grubu: Orta Çulım, Mrass, Taştıp, Matur ve Yukarı Tom diyalektleri
  - c) *yasıl* alt grubu: San Uygurca

6. *tağlığ* grubu: Kuzey Altay diyalektleri, Aşağı Çulım, Kondom, Aşağı Tom
7. *tulu* grubu: Altayca (Güney diyalektleri; yazı dili)
8. *tolu* grubu: Kırgızca (yazı dili)
9. *tağlık* grubu:
  - a) *ağız* alt grubu: Özbekçe (Yazı dili)
  - b) *eğiz* alt grubu: Yeni Uygurca (yazı dili)
10. *tawlı* grubu:
  - a) *kuş-* alt grubu:
    - A. *süz* alt bölümü: Tatarca (yazı dili)
    - B. *hüz* alt bölümü: Başkırtça (yazı dili)
  - b) *kos-* alt grubu:
    - A. *jıl* alt bölümü: Kazakça (yazı dili)
    - B. *cıl* alt bölümü: Karakalpakça (yazı dili; fakat Kazakçanın diyalekti)
    - C. yıl alt bölümü:
      - a. *üş* alt bölümü: Nogayca (yazı dili)
      - b. *its* alt bölümü: Karayimcenin Haliç diyalekti
  - c) *koş-* alt grubu:
    - A. *per-* bölümü: Baraba Tatarcası
    - B. *ber-* bölümü:
      - a. *col* alt bölümü: Karaçay-Balkar (yazı dili), Kırım Tatarcası (Kuzey diyalekti)
      - b. *yol* alt bölümü: Özbekçenin Harezmi-Kıpçak diyalektleri, Karayimce (Trakay diyalekti), Kırım Tatarcası (Güney diyalekti, yazı dili), Kumukça (yazı dili)
11. *taglı* grubu: Salar diyalekti.
12. *daglı* grubu:
  - a) *kâl-* alt grubu: Özbekçenin Harezmi-Oğuz diyalektleri
  - b) *gâl-* alt grubu: Türkmençe (yazı dili)
  - c) *gal-* alt grubu: Azeri Türkçesi veya Azerbaycanı (yazı dili)
  - d) *kal-* alt grubu:
    - A. *ev* bölümü: Türkçe veya Türkiye Türkçesi (yazı dili)

B. yev bölümü: Gagavuzca (yazı dili).

Talat Tekin yaptığı bu geniş araştırmada ismi geçen her Türk lehçesinin ses ve şekil özelliklerini belirterek onları örneklerle esaslandırmıştır. O, ayrıca Türk lehçelerinin yazı sistemi olarak kullandıkları: Arap, Kiril, Latin, hatta İbrani harfli Karay yazısını da detaylı bir şekilde incelemiştir (Tekin & Ölmez, 2003, s. 56-159).

1.2. 1926 Türkoloji Kongresi Öncesinde Yaşanan Önemli Olaylar

Burada ele alınacak başlıklar zaman ve konu olarak birbirinden bağımsız olarak gelişmiş gözüke de 1926 yılına kadarki süreci besleyen ve kongrenin toplanmasını zorunlu kılan sebeplerdir.

1.2.1. 1926'ya Kadarki Süreçte Türk Dünyası'nın Alfabe ve Dil Sorunlarının Nedenleri

Türkler farklı zamanlarda Köktürk, Uygur, Arap, Latin, Kiril yazı sistemlerini kullanmıştır. Soğd, Mani, Süryani alfabeleriyle yazılmış Türkçe metinler de bulunmaktadır. Türk topluluklarının tarihi süreçte bu kadar fazla sayıda alfabe kullanmalarının çeşitli sebepleri vardır. Alfabe değişimini gerektiren sebepler:

1. Siyasi ve kültürel sebepler
2. Dini nedenler
3. Ticari ilişkiler
4. Coğrafi nedenler
5. Eğitim
6. Edebi ihtiyaçlar.

Siyasi ve kültürel sebepler alfabe değişimini tetikleyen en büyük etkidir. Türk toplulukları tarihi süreçte zaman zaman farklı devletlerin hakimiyeti altında bulunmuş, farklı milletlerle kültürel, sosyal etkileşimde bulunmuştur. Buna en büyük örnek olarak Sovyetler Birliği dahilinde yer alan Türk topluluklarının Kiril alfabesine geçmelerini gösterebiliriz. O dönemde kültürel ve bilimsel açıdan Türk topluluklarına nazaran daha gelişmiş Rus kültürü Türk kültürüne tesir etmiş, bu etki kendisini dil alanında da göstermiştir. Alfabe değişimine sebebiyet veren siyasi sebeplere bir diğer örnek olarak

Köktürk devleti döneminde Köktürkçe yazı sistemi kullanan Türklerin Uygurların hakimiyet kurmasından sonra Uygur yazı sistemi kullanmaları gösterilebilir.

Dini nedenler de bir nevi kültürel sebep olarak görülebilir. Fakat bu meselenin alfabe değişimine büyük etki etmesi sebebiyle özel olarak belirtilmelidir. Türk toplulukları tarihte farklı dini inançlara sahip olmuştur. Türklerin bu inançları onların yazı sisteminde gözlemlenmiştir. Örneğin, İslam dinini benimseyen Türkler uzun süre Arap alfabesini kullanmıştır. Musevi inanca sahip Karay Türkleri ise İbrani harflerinden istifade etmiş, Budizmin etkisinde kalan Türk topluluklarıysa Brahmi alfabesini kullanmışlardır.

Ticari sebepler doğrultusunda farklı alfabeler kullanan Türk topluluklarına Soğd alfabesinden geniş bir biçimde istifade eden Uygurları örnek gösterebiliriz.

Tarih boyunca göçebe hayat tarzı yaşamış olan Türkler göç ettikleri topraklarda farklı halklarla karşılaşmış, bu halkların kullandıkları gelişmiş alfabelerden etkilenmiştir. Örneğin, Anadolu'ya yayılan ilk Türk boyları Grek alfabesinden, Halep başta olmakla birlikte, Güney Batı'ya hareket eden Türkler ise Süryani harflerinden yararlanmışlardır.

Eğitim meselesi alfabe değişimini tetikleyen en önemli etkidir. Bu sebeple 20. yüzyıldan itibaren Türk toplulukları toplumun ihtiyaçlarını karşılayamayan Arap alfabesinin Latin alfabesiyle değiştirilmesi ve bu yolla insanlar arasında okuma yazma oranının yükseltilmesi için uğraşmıştır.

1.2.2. Çarlık Rusya Dönemi Rusçanın Yaygınlaştırılma Çabaları

Dil milletlerin kimlik ve kültürlerini koruyan, onları geleceğe taşıyan en önemli unsurdur. Ruslar da Türklerin dilini yok etmeden Türk coğrafyasında tam hakimiyet kuramayacaklarını anlayınca Türk dünyasının her tarafında Rusçayı yaygınlaştırma faaliyetine başlar.

Rusların işgal ettikleri topraklarda kendi otoritelerini kurmak için kullandığı en büyük araç toplumun milli kimliğini yok etmek, onların Slav kültürünün bir parçası yaparak köleleştirmek arzusu asırlar boyu devam etmiştir. Terminolojide bu "Ruslaştırma", "Hristiyanlaştırma" ve "Slavlaştırma" olarak geçmektedir. İlk

Ruslaştırma eylemi gayri resmi ve plansız bir şekilde olsa da IV. İvan tarafından Don-Volga çevresi arazileri işgal ettikten sonra uygulanmaya başlamıştır. Gittikçe toprakların genişlemesi ve yeni bölgeleri kontrol altında tutmak gereksinimi, Knyezliğin Çarlığa dönüşmesi, Rusların bu politikayı geliştirmelerini gerektirdi. 1815 yılında Rus hakimiyeti altına geçen Polonya'da 1863'te monarşiye karşı isyan başladı. Çarlık için hep sorun çıkaran Polonya'ya isyanın bastırılmasıyla Ruslar tarafından yeni sistem uygulanmaya başlandı. Rus milliyetçiliği ile bilinen I. Nikolay ilk kez resmi bir biçimde Ruslaştırma politikasının gerçekleştirilmesini başlatmış oldu. Daha sonralar Fin ve Baltik etrafı halklar da baskıyı hissetmiş oldu. 1828 yılında Azerbaycan'ın işgaliyle Kafkasya tamamen Rusların eline geçti. 19. yüzyılın ortalarındaysa Türkistan'ın işgalide tamamlanmış oldu. Böylece, Doğu Avrupa'da yürütülen asimile ve yok etme politikaları bu topraklarda da devam etmiş oldu.

Rusların kendileri için her zaman en büyük tehdit olarak gördükleri Türk ve Müslüman toplulukları asimilasyon baskısının en yoğun uygulandığı toplum olmuştur. Dönemin istatistiksel verilerine göre imparatorluk dahilinde 20 milyona yakın Türk ve Müslüman vardı. Hakimiyetini güven altına almak için her yola el atan Rus monarşisi sayısı bu kadar fazla olan gayri Hristiyan ve Türk'ü mankurtlaştırarak kendi toplumuna katmak için ilmi araştırmalar başlatmıştır. Kazan Üniversitesinde eğitim almış ve yıllarını Tatar Türkleri arasında geçirmiş misyoner şarkiyatçı Nikolay İvanoviç İlminski bu konuda monarşinin en önemli ismi olmuştur. İlminskiy Türk ve Müslümanlar hakkında bilgileri genişletmek için 1851 yılında kilise tarafından Türkiye, Suriye ve Mısır'a gönderildi. Bu seyahatler sırasında Arapça dersler almış, İslam hukuku ve ilahiyatıyla da yakından ilgilenmiştir. Hiç şüphesiz ki topladığı bu bilgiler sayesinde İlminskiy 1852'te Kazan'da kurulan Misyoner teşkilatın, yani İslam'a Karşı Mücadele Bölümü'nün de önemli isimlerinden biri olmuştur. 1853-1861 yılları arasında Türkistan başta olmakla Çar Rusyası'nın Doğu ve Güney Doğu bölgelerine de seyahatler gerçekleştirmiştir. Bu seyahatlerin neticesinde elde ettiği tecrübelerini en başta okullarda reform adı altında uygulamaya başlar. Böylece Türkistan coğrafyasında Ruslaştırma politikasına başlayan İlminskiy, Türk dünyasındaki dil, din ve alfabe birliğini, kazanılacak zaferlerin önündeki en büyük engel olarak görür. Bu yüzden evvela boylar arasında mahalli milliyetçiliği kuvvetlendirmek, her bir boy için ayrı bir alfabe teşkil ettirmek, İncil'in mahalli şivelerde bastırılarak dağıtılmasını önerir (Kapağan, 2014, s. 4).

Politikanın bir numaralı hedefi olan eğitim sistemi N.P. Ostroumov, A.E. Alektorov ve özellikle N.İ. İlminski gibi misyonerler tarafından hazırlandı ve 26 Mart 1870’de “Rusya’nın Güney Doğu ve Doğu Bölgelerindeki Yabancıların Eğitimine Dair Tedbirler” başlıklı bir proje olarak kanunlaştırıldı. Kabul edilen eğitim sistemi bu maddeleri içermekteydi:

1. Rus olmayan çocuklar, onlar için açılmış özel okullarda kendi dillerinde eğitim göreceklendir. Bunun için de Kiril harfleri kullanılarak bu dillerde alfabe kitapları, ders kitapları, okuma kitapları, matematik setleri ve İncil hazırlanacaktır.
2. İlkokul öğrencileri, ilk dört yıllık eğitim süresinde temel dersler arasında Rusçayı da alacaklardır. Öğrenciler bu dört yılın sonunda Rus dilini biliyor olacaklar ve bundan sonraki öğrenimlerini Rus dilinde yapacaklardır.
3. Bu okullarda görev yapacak öğretmenler, “yabancı” öğrencilerin ana dillerini bilecekler, hatta onlarla aynı milletin olacaklardır. Bununla birlikte öğretmenler, iyi eğitilmiş ve samimi Hristiyan olacaklardır.
4. Misyonerlik faaliyetlerinin geleceği için bu okullarda yarının öğretmenleri olan kız çocukları da okutulacaktır. Yani, okullar karma olacaktır (Aça, 2013, s. 10).

1870’te kabul edilen yeni eğitim sisteminden sonra okulların sayısı hızla arttı. İlminskiy Ruslaştırma politikasını daha da geliştirmek için 1872 yılında “Kutsal Guriy Cemiyeti”ni kurdu. Cemiyet ilerleyen zaman içinde yeni açılan okullarla bütünleşerek yüzlerle misyoner öğretmen yetiştirdi.

Asimilasyon projesinin diğer bir adımı gayri Hristiyanlar arasında İncil ve başka kutsal metinleri yaygınlaştırması olur. 1876 yılında kurulan Ortodoks Misyoner Cemaati Tercüme Komisyonu bu metinleri farklı dillere tercüme ederek İncil’in farklı toplumlar tarafından kolay kavranılmasını sağladı. Komisyon sadece 28 yıl içinde 500’den fazla farklı içerikli kitap yayınlamış oldu (Aça, 2013, s. 12).

Geliştirdiği eğitim sistemiyle Çarlık yönetimi ile Rus Ortodoks Kilisesi’nin “yabancılar”a yönelik eğitim (misyonerlik) politikasını temelden değiştiren, Rus olmayanlara Rus alfabesini benimseten, onlarca yazı dilinin ortaya çıkmasını ve etnik milliyetçiliklerin gelişmesini sağlayan, Türk lehçeleri üzerine araştırmalar yaparak, bu lehçeleri ayrı ayrı diller haline getirmeye ve “yabancılar”ın kendi dillerini Rus

harfleriyle yazmalarını sağlamaya çalışarak Rus Türkolojisi'nin temellerini atan, geliştirdiği eğitim sistemi ile Türkoloji anlayışı Sovyetler Birliği döneminde de Marksist ideoloji esasında benimsenen İlminskiy'le irtibat halinde olan ve onunla birlikte hareket edenler arasında Vasiliy Timofeyev, Andreyev Kuzma, İbrahim Altınşarin, Nikolay Petroviç Ostroumov, , Makar Yevseveviç Yevsevev, Evfimiy Aleksandroviç Malov, Gordiy Semenoviç Sabluko, Vasiliy Vladimiroviç Katarinskiy gibi isimler yer almıştır (Aça, 2013, s. 15).

Çar hükümeti Ruslaştırma siyasetini hızlandırmak adına Türklerin yaşadığı arazilere yüz binlerce Rus ve Hristiyan aile göç ettirdi. Ruslar, böylece yerel ahalinin zamanla göç ettirilen bu Slav ailelerle kaynaşarak yeni melez bir toplum oluşturabilecekleri düşünmekteydi. Bu plana esasen Güney Kafkasya, Batı ve Kuzey Türkistan'a belirli aralıklarla Rus ailelerinin göçü gerçekleştirildi. Göç ettirilen insanlar genellikle fakir yoksul Slavlardı. Onlara geldikleri yeni topraklarda imtiyazlar verilmekte ve en verimli topraklarda yerleştirilmekteydiler. Tüm bunlar yerli halkın huzursuz olmasına sebep olmaktaydı ki devam eden süreçlerde isyanların çıkmasına da sebebiyet verdi.

Ruslaştırma politikasında eğitim alanından sonra en önemli yeri din meselesi tutmaktaydı. Türkistan Genel Valisi Von Kaufman henüz 1873 yılında bununla ilgili çalışmalara başladı. 1880 yılında Çar II. Aleksander'e çok sayıda medresenin kışla olarak kullanılması için müsadire edilmesi gerektiğini bildirmişti. Kaufman'ın planına göre okulların dini eğitim kimliği kaldırılacak, asimilasyonu hızlandırmak için Rus ve Türk çocukları aynı çatı altında eğitim görecekti. Bu planı uygulamak için 1875 yılında Türkistan Müslüman Okulları'nın Rus idarecilere havale edilmesi hakkında kanun çıkarıldı. İlk Rus Türk okullarıysa 1876'ta Taşkent ve Alma-Ata'da Gimnazyum olarak açılmış oldu. Kaufman medreselerin dini propaganda yaparak, hükümete karşı fikir oluşturduğunu ve bu yüzden de mutlaka medreselerin kaldırılması gerektiğini defalarca hükümete bildirdi. Fakat halkın tepkisinden çekinen Çar hükümeti Kaufman'ın tekliflerini kabul edemedi. Medreseleri gözetim altına almak için 1890 yılında V.P.Nalivkin İslam Okulları Müfettişi seçildi. Nalivkin her ne kadar medreselerde Rus dili derslerini zorunlu olarak eğitmek istese de bu planı başarılı olmadı (Hayit, 1975, s. 164-165).

Medreselerde verilen eğitim modern ihtiyaçlara cevap vermese de oradan yetişen insanlar Rus kültürünü benimsemiyor, daha çok dini açıdan olaylara baktıkları için Rusları işgalci olarak görüyor, halk üzerinde de nüfusa sahip olduklarından bu düşüncelerini diğer insanlara da aşılarmaktaydılar. Bu yüzden Ruslar medreseleri önce kendi istekleri doğrultusunda ıslah etmek istemiş, başarı sağlayamadıklarını gördüklerindeyse dini müesseselere baskıları artırarak onları kapatmak istemiştir. 1890'lı yıllarda Türkistan'da istilacılara karşı ufak ayaklanmalar başladı. Bu ayaklanmalardan en büyüğü 1889 yılında Andıcan olayları oldu. Ruslar bu ayaklanmadan hemen sonra Türk halkına karşı baskıyı arttırdılar. Bu baskılar özellikle Rusların en büyük tehdit olarak gördüğü dini müesseselerde daha fazla hissedilmekteydi. Dini müesseselerde yetkili kişiler, öğretmen ve talebeler ağır vergi yükümlülüğüne çarptırıldı.

Çar hükümeti işgal ettiği topraklarda din ve eğitim alanlarından başka askeri alanı da dikkatli incelemekteydi. Müslümanlar, özellikle Kafkasya'dan olan Türkler kesinlikle askere alınmıyordu. Türklerin askeri tecrübelerine sahiplenmesi monarşinin planlarına mani olabilirdi. Kafkasya'nın Osmanlı devleti ile yakın olması burada her zaman isyan çıkabileceği anlamına gelmekteydi.

1.2.3. İlk Türkçe Gazeteler

Ruslar Türkistan coğrafyasında halkı sömürmek ve asimile etmek için her yolu denemişlerdir. Bunlardan biri de basındır. Coğrafyanın her tarafında Rusça veya Rus propagandası doğrultusunda faaliyet gösteren gazete ve dergiler çıkmaya başlar. Bilinçli Türk aydınları halkı asimile olmaktan korumak ve bilinçlendirmek için Türkçe gazete ve dergiler çıkarmaya başlar.

Rus İmparatorluğu'nda yaşayan Türk toplumunda 1870'lerden itibaren basın ve gazetecilik faaliyetleri başladı. Rusya Türkleri'nin basın hareketine Azerbaycan Türkleri, Kırım ve Kazan Tatarları öncülük etmekteydi. Bu öncülüğün bir diğer sebebiyse Osmanlı Devleti ile olan coğrafi ve manevi yakınlıktı.

Rus işgali altında yaşayan Türk toplumunun yapılan tüm Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma siyasetine karşı milli kimliğini kaybetmemesi ve bu uğurda verdikleri mücadelede basının büyük rolü olmuştur. Çarlık Rusya döneminde basın

faaliyetleri 1905 ihtilali öncesi ve sonrası olarak ikiye ayrılmıştır. 1905'e kadar olan basın çalışmaları daha çok imparatorlukta olan olumsuzlukları tenkit etmiş, kültür ve sosyal konularla ilgili güncel haberler vermişlerdir. İhtilalden sonraysa gazeteler bağımsızlık, hürriyet insan hakları konularına büyük yer ayırarak milli hareketlere yön vermişlerdir.

Azerbaycan basın tarihinde ilk gazete 1828 yılında Rusça olarak Tiflis'te çıkarılan *Tiflisskie Vedomosti* olmuştur. 1832'de *Tatar Haberleri* adlı gazete çıkmaya başladı. 1845 yılında *Zakavskazskiy Vestnik* gazetesinin Azerbaycan Türkçesine çevrilmiş olan *Kafkasın Bu Tarafının Haberi* gazetesi yayımlandı. Bu gazeteler Rus hükümeti tarafından sermayeleştirilmekte ve çoğu Rusça olarak bastırılmaktaydı. İsmi geçen gazetelerde genellikle hükümetin aldığı kararlar, atamalar belirtilmekteydi. 19. yüzyılın sonlarına doğru Mirza Feteli Ahuntzade'nin ve İsmail Gaspıralı'nın çabaları olsa da Melikzade Hasan Bey Zerdabi tarafından 1875'te çıkarılan "*Ekinci*" gazetesi Türk dünyasında bastırılan ilk gazete oldu. Ekinci gazetesi, 1875-1877 yılları arasında faaliyet gösterdi ve toplamda 56 sayı yayımladı. Gazetede ziraat haberleri, edebiyat, yeni bilimsel çalışmalar, sosyal ve güncel konular yer almaktaydı. Yoğun sansür takibi ve maddi sıkıntılarla karşı karşıya kalan Ekinci Gazetesi 3 yıllık yayıncılık faaliyetlerinden sonra Necef Bey Vezirov'un yazdığı bir makale esas gösterilerek hükümet tarafından kapatılmıştır (Aşırılı, 2009, s. 4-12).

Azerbaycan milli matbuatının öncüsü olan Ekinci'nin kapatılmasından sonra 1879'da *Ziya*, 1880'de *Ziya-i Kafkasiyye* ve 1883 yılındaysa *Keşkül* gazeteleri çıkarıldı. Keşkül gazetesi içinde ilk kez "Azerbaycan Milleti" ifadesi kullanılmasıyla da dikkat çekmektedir. Ancak bu gazeteler de Rus baskısı yüzünden kapatıldı. Yaklaşık 20 yıl süren basın suskunluğuna Mehemed Ağa Şahtatinski 1903 yılında Tiflis'te çıkardığı *Şark-i Rus* gazetesiyle son verdi. Yazar kadrosunda Celil Memmedkuluzade, Mirza Elekber Sabir, Abbas Sehhet, Ömer Faik Numanzade, Hüseyin Cavid, Memmed Seid Ordubadi, Elikulu Gemküsar, Eli Nazmi gibi önemli isimlerin yer aldığı bu gazete modern kültür, hürriyet ve milli kimliğin gündeme taşınması ve insanlar tarafından konuşulmasına büyük katkı sağlamıştır.

Kırım Tatarlarından İsmail Bey Gaspıralı'nın 10 Nisan 1883 yılında çıkardığı Tercüman Gazetesi Türk dünyasında derin izler bıraktı. "Dilde, Fikirde, İşte Birlik"

ilkeleri saf, temiz bir Türkçeyle insanlara aktaran bu gazete otuz yıldan fazla faaliyet göstermiştir.

1905 Ekim Manifestosu'nun ilan edilmesiyle birlikte insanlara vicdan özgürlüğü, konuşma, toplanma ve örgütlenme gibi özgürlükler verildi. Bu olaydan sonra Azerbaycan'da basın yeni bir döneme başlar. 1905-1920 yılları arasında *Hayat, İrşad, İttifak, Mezher, Terakki, Hakikat, Açık Söz, Nicat, Doğru Söz, İttihad, Millet, Müsavat, Azerbaycan, İstiklal, Hümmet, Rehber, Işık, Kurtuluş, Molla Nasreddin, Füyuzat, Güneş* gibi altmışa yakın yeni gazete ve dergi çıkarıldı (Yıldırım, 2013, s. 149).

Açık Söz Gazetesi Azerbaycan'ın bağımsızlık hareketine büyük katkı sağlamıştır. Sloganı “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” olan gazete Rusya Türkleri tarafından da sıkça okunmaktaydı. Gazete aynı zamanda 1917'den itibaren Müsavat Partisi'nin resmi yayın organı olmuştur.

Kazan Tatarları basın konusunda önemli çabalar sarf etmiştir. 1905 yılında Petersburg'ta *Nur* adlı gazete bastırılır ki, bu Tatar Türkçesiyle yazılmış ilk gazete olarak tarihe geçti. 1905'te daha iki gazete Kazan Haberleri ve Fikir, 1906 yılındaysa Yıldız, Azat, Azat Halk, Ural gibi gazeteler de yayımlandı. Bu gazetelerden ilave *EI-Asru'l-Cedid, Oklar, Karçıga, Çöküç. Top, Yesin, Yalt Yolt, Şura, An, Dünya ve Maişet, Din ve Edep* isimli dergilerde yayıma başladı (Kamaliev, 2009, s. 154-155).

Kazak Türkleri'nin basın hayatı 1913 yılından sonra başlamış oldu. Kurucusu ve baş editörü Ahmet Baytursinov'un olduğu *Kazak* gazetesi 2 Ekim 1913 yılında ilk sayısını çıkardı. Yazar kadrosu içinde Alihan Bökeyhanov, Mağcan Cumabayev, Mustafa Çokay, Halel Dosmuhamedov, Muhammedcan Tınışbayev, Mırjakıp Dulatov, Jüsipbek Aimautov gibi önemli isimler yer almaktaydı. Toplamda 265 sayı çıkaran gazete Kazak halkının geleceğine yön verecek olan aydınların kendi düşüncelerini topluma aktarmalarını sağlayan önemli bir araç olmuştur. Gazetenin sayfalarında milliyetçi, özgürlükçü ve reformcu ruh fazlasıyla hissedilmekteydi.

1924 yılına kadar Kırgız Türkçesiyle yayınlanmış herhangi gazete olmamıştır. Kırgız halkının kültürel gelişim açısından çağın hızına yetişememesi sebebiyle Kırgız yazarlar kendi yazılarını Tatar, Kazak dergi ve gazetelerde yayınlamaktaydılar.

Kırızca ilk gazete olan Erkin-Too (Bağımsız Dağ) 7 Temmuz 1924 yılında Arap alfabesiyle Taşkent'te yayınlandı (Altımışova, 2013, s. 74).

1.2.4. Tercüman Gazetesi ve İsmail Gaspıralı

Tüm hayatını topluma sarf eden, Rusya Türkleri'nin refahı için yaptığı ilkler ve işlerle Türkoloji tarihinde önemli yeri olan İsmail bey Gaspıralı 8 Mart 1851 tarihinde Kırım'ın Bahçesaray şehrinin Avcı köyünde dünyaya gözlerini açmıştır. Gaspıralı mahlası babası Mustafa Ağa'nın doğduğu Gaspıra kasabasından kaynaklanmaktadır.

“Dilde, Fikirde, İşte Birlik” fikrini ortaya koyan İsmail bey ortak edebi dil oluşturmak için durmadan çalışmıştır. O, birliği parçalanmış, ayrı ayrı bölgelere dağılmış olan Türklerin yeniden bir araya gelmesindeki en önemli unsurun dil olduğunu söylemiştir. Bu birleşmenin tek yoluysa farklı lehçelerde konuşan insanların hepsinin bir birini kolaylıkla anlayabildiği ortak lehçede buluşması gerektiği düşüncesi idi. Gaspıralı'ya göre Türk dilini yeniden birleştirecek bu lehçe Osmanlı Türkçesi idi.

Kırımlı tanınmış filolog Prof. Bekir Sıtkı Çobanzade, Gaspıralı İsmail Bey'in "Umumi Türk dili" üzerine yapmış olduğu çalışmaları üç kısımda gruplandırmıştır:

- 1) Türkçe'den, mümkün mertebe, yabancı dil ve kurallarını çıkarmak.
- 2) Okur yazarlar tarafından anlaşılmayan Arapça ve Farsça deyimleri kaldırmak.
- 3) Her şivede pek kaba olmayan mahalli kelimeleri Osmanlı-Türk tasnifine uydurarak kullanmak.

Dili sadeleştirme taraftarı olarak 1881'de çıkarmış olduğu "Kamer" de Gaspıralı İsmail Bey, Türk dilinin arınması konusunda şunları söylüyordu:

"Bütün eserlerimizi mümkün olduğu kadar Türk dili ile yazıp Arabî, Farsî ve gayrî lûgatlardan kaçırız ki, alim olmayan adamlar dahi yazdıklarımızı okuyup anlasınlar." (Hablemitoğlu, 2006, s. 49).

İsmail Bey Gaspıralı'nın yapmış olduğu en mühim faaliyet hiç şüphesiz Tercüman Gazetesi oldu. Bu gazete Gaspıralı'nı dünyaya tanıtarak ona fikirlerini geniş

kitlelere ulaştırma imkanı sağladı. İsmail Bey her ne kadar Tercüman Gazetesi çıkarmak istese de hükümet tarafından gerekli izinler sağlanmamaktaydı. Aslında Türklere kendi dillerinde gazete çıkarmakta zorluklar çıkaran monarşi Tercümandan daha önce bir çok gazeteye de gerekli izni vermemişti. Bilinen ilk Türkçe gazete basma teşebbüsü yarı Türkçe, yarı Rusça olan *Kazanskie İzvestiya* (Kazan Haberleri) olmuştur. Fakat bu resmi makamlar tarafından izin verilmeyerek engellendi. Daha sonra *Bahrül-Ahbar* ve *Tang Yulduzu* (Tan Yıldızı) adlı gazetelerde baskı ve gerekli izinlerin alınmaması sebebiyle neşrettilerilemedi. Her ne kadar 1870 yılında Taşkent'te *Türkistan Vilayeti'nin Gazetesi* ıkarılmış olsa da, gazete Genel Vali Kaufman'ın talep ve desteği ile neşredildiğinden buna ilk bağımsız Türk gazetesi dememiz doğru olmaz. Fakat tüm zorluklara rağmen 1875 yılında Türk coğrafyasında Azerbaycanlı aydın Hasan Bey Zerdabi tarafından tarihin ilk bağımsız Türk gazetesi olan "*Ekinci*" neşredildi.

Gaspıralı, gazete çıkarmak teşebbüsünün yanı sıra değişik yayın faaliyetlerini sürdürmeyi ihmal etmedi. Gazete yerine geçebilecek sekizinin adı tespit edilen (*Tonguç, şafak, Kamer, Ay, Yıldız, Güneş, Hakikat ve Lakail*) on iki adet, her biri bir-iki sayfadan ibaret broşürler yayınladı. Bu broşürlerde genel konularla birlikte dil meselesini de inceliyorlardı. Gaspıralı 1881-1882 yıllarında yukarıdaki broşürlerin dışında üç eser daha kaleme aldı. Bunların ikisi Türkçe, *Mirat-ı Cedit* (Yenilik Aynası) ve *Salname-i Türki* (Türk Yıllığı), diğerisi ise Rusça olan *Russkoe Musulmanstvo* (Rus Müslümanlığı) idi. İlk ikisi İsmail Bey'in karakteristik üslubuna uygun olup, didaktik yani öğretici, okuyucuya, bilhassa yarı cahil hemşehrilerine basit şeyler hakkında bilgi vermeye yönelikti (Devlet, 2011, s. 35-36).

1879 yılından itibaren sürekli ar hükümetine başvurular yapan Gaspıralı İsmail Bey'in uzun süren uğraşlarından sonra nihayet 1882 yılında Petersburg'a yaptığı son ziyaretten sonra Tercüman Gazetesi'ni çıkarılması için gerekli izni alar. Gazete Türkçe ve Rusça olmakla iki kısımdan ibaret olacaktı (Tercüman/Perevotik). Tercüman gazetesinin ilk baskısı 10 Nisan 1883 tarihinde oldu. Ne tesadüftür ki bu tarih tam olarak Kırım'ın Ruslar tarafından işgalinin 100. yıldönümüne denk gelmekteydi. İlk başlarda büyük maddi sıkıntılarla karşı karşıya kalan İsmail Bey her şeye rağmen yılmayarak gazetenin faaliyetini sürdürmüştür. Maddi sıkıntılardan ilave

Kırımlı zenginlerin Tecüman'a olan lakaytlıkları ve bazı şahıslar tarafından "kafirlik" suçlaması da Gaspıralı'ya olumsuz etki etmiştir. Fakat ideallerinden vazgeçmemiştir.

"Tercüman" ilk çıktığı zaman 320 alıcısı vardı. Fakat bu okuyucu nispeti Gaspıralı'nın fedakârane çalışması sayesinde öylesine arttı ki, bu sayı birkaç yıl içinde altı bini bulmuştu. "Tercüman" Kırım'dan başlayarak Kafkasya, Kazan, Sibirya, Türkistan, Çin Türkistaru, İran, Mısır hatta Hindistan ve II. Abdülhamit'in izni ile Türkiye'de okunurdu (Hablemitoğlu, 2004, s. 68).

Tercüman Gazetesi'nin kısa sürede bu kadar yaygınlaşmasının sebeplerinden biri dilinin sadeleştirilmesi, halkın anlayabileceği Türkçeden ibaret olmasıydı ki, bu da geniş kitleler tarafından kolaylıkla anlaşılmasını sağlamaktaydı. Gaspıralı'nın "ortak edebi dil" ülküsünün kıvılcımlarını Tercüman Gazetesi'nde açık bir şekilde görebilmekteyiz. Gazetenin başarısının diğer bir sebebiyse Türk-Müslüman aleminin karşılaştığı siyasi, sosyal, dini ve kültürel sorunları analiz ederek insanlara bildirmesiydi.

Türk dünyasına bu kadar etki ederek birleştirici rol oynayan Tercüman Gazetesi'nin monarşinin gazabına uğramadan yayın hayatını uzun yıllar sürdürmesi İsmail Bey ve gazete yazarlarının üstün zeka ve yeteneklerinin en büyük kanıtıdır. Gazete imparatorluk dahilinde gelişen gelişmeleri, yaşanan sorunları hükümetin tepkisini çekmemek için özel bir üslup, yumuşak tenkit kullanıp analiz ederek, bu sorunların giderilmesi için dış ülkelerin yapmış olduğu çözümlerle örnekleyerek topluma yansıtmaktaydı.

Netice olarak Tercüman gazetesi ve diğer sahalardaki çalışmaları ile fikirlerini yayan ve kabul ettiren Gaspıralı İsmail Beyin etrafında gelişen şuurlu fikirlerin verdiği sonuçlardan biri de Türk dünyasının her yerinden aydınların katılması ile gerçekleşen Bakü Türkoloji Kongresidir.

1.2.5. Cedit Hareketleri

XIX yüzyılın sonu XX yüzyılın ilk çeyreğinde başta Orta Asya olmakla İslam alemini reform ruhu kapladı. İslam dünyasının Avrupa'ya nazaran bir hayli geride kalması sebebiyle genç aydınlar tarafından başlatılan bu hareketin asıl amacı topluma

artık fayda sağlayamayan köhne medrese sisteminin yerini modern eğitim sistemiyle doldurmak istemeleridir.

Bazı kaynaklarda Ceditçilik hareketinin İsmail Gaspıralı tarafından başlatıldığı kaydedilmektedir. Her ne kadar İsmail Bey öncü isimlerden olsa da Ceditçilik hareketinin gerekliliğini ondan önce de savunan aydınlar olmuştur. Bu eğitim ve din meselesinde yenileme hareketinin Şihabeddin Mercani, Abdülkayyum Nasırı ve Hüseyin Feyizhani ve başkaları tarafından başlatıldığı söylenebilir. Ceditçi kesimler arasında bazı fikir ayrılıkları mevcut olmuştur. Bazı gruplar din, eğitim ve sosyal alanda yapılacak reformların yeterli olacağını savundukları halde, Furkat ve Mukimi gibi ceditçiliğin kurucusu olarak görülen bazı isimler siyasi reform yapılmaması halinde görülen işlerin hiçbir fayda sağlamayacağını belirterek milli bağımsızlığın temin edilmesinin zorunlu olduğu bildirmekteydi. Bir diğer önemli ceditçi isim olan Behbudi'ye göre ise olaya farklı açıdan bakmış ve bu geriliğin sebebinin toplumun onlarla yıl boyunca dünyadan iletişimi kesen, adeta bir koloni düzeni kuran hanlıklarda görmüştür. Behbudi eğer halk eğitilirse o zaman hükümete karşı kendi haklarını savunabilecektir (Devlet, 2011, s. 47).

Ceditçilik hareketinin kısa bir sürede yayılmasında İsmail Bey Gaspıralı'nın da aralarına dahil olduğu ve diğer Türk halklarına göre eğitim alanında daha gelişmiş düzeyde olan Tatar Türkleri'nin hizmeti büyüktür. Gaspıralı İsmail Bey ilk kez Tatar okullarında hece metoduna karşı çıkarak Usul-ü Savtiye (fonetik metot) uygulamaya başladı. Hece metoduna nazaran bu yeni metot okuma-yazma öğrenmeyi çabuklaştırdı ve kolaylaştırdı. İsmail Bey bu metodla okuma yazmayı 40 güne öğreteceğini belirtmekteydi. Toplum tarafından ilk başlarda bu kuşkuyla karşılanırsa da, 40 günlük eğitimin tamamlansından sonra halka açık olarak yapılan imtahanlar neticesinde Usul-ü Cedit'in başarısı kabul edildi. Cedit okullarında İsmail Gaspıralı tarafından yazılmış *Hoca-i Sıbyan* ders kitapları kullanılmaktadı. Gaspıralı'dan sonra ilk kez Kayyum Nasırı bu tekniği kullandı ve böylece yeni akım kısa sürede yaygınlık kazanmaya başladı. Kullanılan metodun yeni olması sebebiyle hareket "Usul-ü Cedit" adını aldı.

Usul-ü Cedit hareketinin bu kadar kısa sürede yaygınlaşmasında Tercüman gazetesinin de rolü büyüktür. İsmail Bey gazetede uyguladığı yeni tekniği tüm ayrıntılarıyla belirtmişti. Gazete Rusya'yı dolaştıkça yeni metot da insanlar arasında yaygınlaşmış oldu. Tercüman gazetesinin bir diğer büyük hizmeti ise dilinin oldukça

sade olmasıydı. Bu da daha yeni yeni okuma yazma öğrenen insanları teşvik etmek için güzel bir teknik oldu. Gaspıralı, Usul-ü Cedit vasıtasıyla bir yandan insanlara okuma-yazma öğretmekte, bir yandan da Tercüman ile onları etmekteydi.

Usul-ü Cedit'e göre:

1. Okul medreseden ayrılacak
2. İlkokulun ayrı öğretmenleri olacak
3. Öğretmenler aylık maaşa alacak
4. Okuma yazma öğretiminde “heceleme” yerine “Elifba” kitaplarında gösterilen “usul-ü savtiye” başlatılarak kolay okuma yolu seçilecek
5. Sadece okumayla kifayetlenmeyerek yazmaya da önem verilecek
6. Kızlar için de ayrı okullar tahsis edilmelecek
7. Öğretim belirli programa esasen yapılacak, her yaşa uygun ders kitapları kullanılacaktı (Devlet, 2011, s. 64).

Gaspıralı'nın bu kadar başarılı olmasını tepkileri de beraberinde getirmiş oldu. En büyük tepkiyse muhafazakar kesim tarafından yapıldı ve insanlar “Kadimciler” ve “Ceditçiler” olarak iki gruba bölünerek tartışmalar başlatıldılar. Kadimci gruplar Ceditçileri açık bir tehlike olarak görmekteydi. Hatta onları “devlet için zararlı” diyerek tehdit altına salmaktaydılar. Ceditçiler için başka bir sıkıntıysa maddi durumla alakadardı. Rus hükümeti bu okulların açılmasına ses çıkarmıyordu, fakat resmi olarak tanınamamktaydı ki bu da bu okullara maddi yardım verilmesini engellemekteydi. Bundan ilave istediği an her hangi bir okulu kapatabilmekteydi. Zenginlerin, özellikle Tatar zenginlerin bu okulları ticareti fırsat olarak görmesi neticesinde mali sıkıntılar bir nebze de olsa azalmış oldu.

Tüm zorluklara rağmen Usul-ü Cedit mektepleri gittikçe çoğalmaya devam eder. Rusya'nın 1904 yılı verilerine göre imparatorlukta beş bine yakın bu tarz okul açılmış oldu. Özbekistan, Kazakistan ve Türkistan'ın diğer bölgelerinde de hareket etkisini gösterdi. Fakat Genel Vali Kaufmann bu okulları bir tehdit olarak gördü ve kapatmak için her yola başvurur. Bu okulların yerine biri Rus, diğeri yerel dil olmak üzere iki dilde eğitim veren okullar açmış oldu. Fakat bu okullar yerel halk tarafından rağbet görmez. Okullardaki öğrencilerin sadece %5-i Türk öğrenci idi. Taşkent'te ilk Usul-ü Cedit okulu 1901 yılında açılır ve 1914 yılında bu sayı yüze ulaşır. 1910-1915 yıllarında Türkistan'ın farklı bölgelerinde 80 cedit okulu daha açılmış oldu.

Azerbaycan'da da Cedit okulları açılır. 1901 yılında Bakü'de Hacı Zeynelabidin Tağıyev "I Aleksandriyevski" Türk kız okulu kurur. Bundan başka, Şamahı'da Hacı Seyit Azim, Guba'da Molla İbrahim Halil, Salyan'da Molla Ebül-Hasan, yine Bakü'de Mirza İsmail Kutsi Usul-ü Cedit okullarını açmıştır.

1.2.6. Rusya Müslümanları Kongreleri

20. yüzyıl Türkistan coğrafyası için zorluklarla dolu bir tarihtir. Aydınlar toplumunda yaşanan her türlü sıkıntılara rağmen Türk halklarının birlik ve beraberlikleri korumak için büyük çaba sarf etmiştir. Yaşanan sıkıntıları aşmanın tek yolunu bu sorunlara birleşerek, ortak bir şekilde karşı koymaya çalışan aydınlar, Rus zulmüne karşı halkın tek umudu olmuştur. Bu dönem "Dilde, fikirde, işte birlik" çabalarının en yoğun gözlemdiği zamanlardır. Türk coğrafyasının çeşitli bölgelerinden olan aydınlar, Türk dilini korumak ve hükümet tarafından dayatılan Rusçaya mukavemet göstermek için ellerinden birlikte hareket etmeye çalışmıştır. (Kapağan, 2015, s. 592).

1904-1905 yılları arasında gerçekleşen Rus-Japon savaşı Çarlık rejiminin yenilgisiyle bitince imparatorluk, içinden çıkılmaz siyasi durumlarla karşı karşıya kaldı. Muallifler II Nikolayın eski gücünü kaybetmesinden yararlanarak imparatorluk sınırları içinde yaşayan diğer milletlerle kurdukları gizli siyasi temasları açık bir şekilde yürütme fırsatı yakaladılar. Ekim 1904 tarihinde muhalif temsilciler Moskova ve Petersburg'da toplanarak önemli kararlar aldılar. Tüm bunlardan etkilenen Rusya Müslümanları Abdürreşid İbrahim önderliğinde kendi taleplerini monarşiye bildirdi. Bu olay Rusya Türk ve Müslümanları'nın resmi temsilcilerini seçme sürecini başlatmış, seçilen temsilciler 1905-1917 yılları arasında beş kongre gerçekleştirmiştir. Bu kongreler "Müslüman kongreleri, müslüman cemiyeti, müslümanların resmi nedveleri, müslümanların cığılışı" gibi adlarla anılmıştır (Türkoğlu, 2006, s. 96).

1.2.6.1. Birinci Kongre

8 Nisan 1905 tarihinde birinci kongrenin toplanması için önemli kararlar alındı. Ali Merdan Topçubaşov, Ali Hüseyinzade, Bünyamin Ahtemov, Muhammed Alim Maksud, Ahmet Ağaoğlu gibi isimler Petersburg'da Abdürreşid İbrahim'in

evinde toplandı. Bu kongre öncesi planlama toplantısında alınan en önemli karar müslümanların istekleri doğrultusunda hareket edecek yeni bir siyasi partinin kurulması oldu. İsmail Gaspralı'da daha sonra bu karara katıldı ve ilk kongrenin Nijni Novqorodda yapılmasına karar verildi. Fakat Çar memurlarının çeşitli baskıları yüzünden kongre kararlaştırılan zaman ve yerde yapılamadı. Bütün zorluklara rağmen 15 Ağustos 1905 tarihinde bir gemide İsmail Gaspralı başkanlığında toplantı gerçekleştirildi. Toplantıya Kafkasya, Kırım ve İdil-Ural bölgesinden olmak üzere toplam 108 delege katıldı. Kongrede Rusya müslümanları teşkilatının kurularak on altı şubeye bölünmesi ve müslümanların Ruslarla eşit haklara sahip olması için çalışılması kararları alındı (Türkoğlu, 2006, s. 96).

1.2.6.2. İkinci Kongre

Birinci kongrede bir sonraki toplantının Kazan'da gerçekleştirilmesi planlanmış olsa da resmi izinin verilmemesi sebebiyle toplantı zamanı ve yeri 16 Ocak 1906 Petersburg olarak değiştirildi. 15 Ocak günü ise tüm delegelere toplantının yasaklandığı haberi verildi. 22 Ocak'ta Petersburg gazetelerinde monarşinin her türlü toplantıya izin verdiği haberi duyuruldu. Bu haber kongrenin gerçekleştirilmesine mani olan tüm etkenleri ortadan kaldırmış oldu. Muhammed Alim Maksud'un evinde bir araya gelen katılımcıların kabul ettiği nizamnameye göre Rusya Müslümanları İttifakı adı verilen bir teşkilat ana merkez olmakla tüm Rusya on altı bölgeye ayrılacaktı. Her bölgede mahalli toplantılar oluşturulacak ve her yılın 15 Ağustos tarihinde genel kongre yapılacaktı. Bahsi geçen bölgeler:

Adı	Merkezi
<i>1.Kafkasya</i>	<i>Bakü</i>
<i>2.Kırım</i>	<i>Simferopol (Akmescit)</i>
<i>3.Petersburg-Moskova</i>	<i>Petersburg</i>
<i>4.Litvanya</i>	<i>Minsk</i>
<i>5.Aşağı Volga</i>	<i>Astırhan</i>

6.Yukarı Volga	Kazan
7.Ufa	Ufa
8.Orenburg	Orenburg
9.Sibir	İrkutsk
10.Türkistan	Taşkent
11.Dala (Kazakistan)	Uralsk (Cayık)
12.Omsk	Omsk
13.Semipalat	Semipalatinsk
14.Yedi Su	Alma Ata
15.Akmolla	Petropavlovsk
16.Zakaspi (Hazar Ötesi)	Aşhabad

Toplantıda alınan en önemli kararlardan biri de müslümanların seçilmek üzere Duma'ya milletvekili göndermek için Çar hükümetine başvurulmasına karar verilmesi oldu. Toplantıda alınan kararlar dilekçeyle hükümete bildirildi (Türkoğlu, 2006, s. 97).

1.2.6.3. Üçüncü Kongre

Abdürreşid İbrahim, Muhammed Alim Maksud ve Lutfullah İshakov hükümetten Ağustos 1906 tarihinde Nijni Novgorod'da kongre düzenlemek için izin aldı. Kongrede tartışılacak konular arasında Rusya müslümanlarının dini meseleleri, medrese ve mekteplerde yenileme, imam, öğretmen ve müderrislerin durumunun düzeltilmesi yer almaktaydı. Ali Merdan Topçubaşov'un kongre başkanı seçildiği toplantıya resmi izin olduğu için diğer kongrelere oranla büyük katılım oldu. Kongrede eğitim konusu en fazla yer ayrılan meseleydi. Abdullah Apanayev başkanlığı altında toplanan 15 kişilik Rusya müslümanlarının eğitim hayatıyla ilgili rapor hazırladı. 18 ve 19 Ağustos oturumlarında kongre 31 maddeden oluşan eğitim raporunu kabul etdi:

1. Bütün köylerde müslüman çocukların ilk tahsillerini yapabilmelerini sağlayan okullar açılacaktır.
2. Müslümanların çok yaşadıkları yerlerde iki sınıflı ortaokullar açılacaktır.
3. Okullarda eğitim ana dilde olup, Arapça alfabe kullanılır. Rus dili eğitimi ilkokullarda mecburi değildir, ancak ortaokullarda ders programına alınmalıdır.
4. İlkokula alınacak çocuklar sekiz yaşından ufak olmamalıdır.
5. İlk ve ortaokullarda tedrisat 4 yıl olup, ders yılı köylerde 1 Ekim'den 1 Nisan'a, şehirlerde 1 Eylül'den 15 Mayıs'a kadar sürer.
6. Ortaokula ancak ilkokulu bitirenler alınacaktır.
7. Müslüman çocukların eğitimleri, imkan dahilinde her yerde aynı programa göre yapılacaktır.
8. Ortaokullarda tek bir programın tespiti gayesi ile Mayıs 1907'de Rusya'nın muhtelif şehirlerinde, mesela Kazan, Petropavlovsk, Taşkent, Tiflis, Bahçesaray ve benzeri merkezlerde kongreler düzenlenmelidir.
9. Ağustos 1907'de Kazan'da bütün Rusya Müslümanları öğretmenlerinden seçilecek delegelerin kongresi düzenlenecektir. Burada mayıs sonunda çeşitli şehirlerde yapılan kongelerin kabul ettikleri programları birleştirme işi yapılacak ve "Bütün Rusya Muallimler Birliği" kurma meselesi görüşülecektir.
10. Okullarda sağlık kurallarına önem verilecektir.
11. Okulların tanzim ve tamiri için gerekli masraflar devler, Zemstvo ve belediyeler tarafından yapılacaktır. Bu iş ilkokul mecburiyetinin kabulünden sonra veya önce gecikmezsizin kabul edilecektir.
12. Her Müslüman erkek ve kız çocuğu için ilkokul eğitimi mecburi olacaktır.
13. Okulların yönetimi ve teftişi Müslümanların elinde olacaktır.
14. Mektepler yerli ahali tarafından seçilen bir heyetin gözetimi altında olacaktır.
15. Öğretmenler yerli halkın gizli oylarıyla seçilecektir.
16. Öğretmen okullarının ihtiyacı karşılanacak sayıda öğretmen yetiştirmelerine kadar bazı okullarda eğitimciler yetiştirecek iki sınıflı kurslar açılacaktır.
17. Kazan, Bakü, Bahçesaray gibi şehirlerde erkek ve kız öğretmen okulları açılacaktır.
18. Müslüman okullarının öğretmenleri ve talebeleri, askerlik görevi ve başka hususlarda Rus meslektaşları ile aynı haklardan yararlanırlar.

19. Şehirlerde Rus lisesinde tahsil görenlere ana dili ve edebiyatı okutulur ve öğretilir.
20. Okullarda okutulacak kitapları ve en iyi eserlere verilecek mükafatları belirlemek için ‘Bütün Rusya Öğretmenler Kongresi’nde bir komisyon kurulacaktır.
21. Rus dilinde eğitim yapan öğretmen okullarında din öğretimi ve ana dil dersleri daha esaslı ele alınmalıdır.
22. Müslüman çocukların okudukları Rus okullarının pedagoji ve mütevellî heyetlerine Müslümanlarda üye olarak seçilir.
23. Medreselerde (yüksek okul) eğitim ve maddi imkanların geliştirilmesi, programlara fen derslerinin de konulması gerekmektedir.
24. Dini bir müessese olan medreselerin gözetimi ıslah edilmiş ruhani müesseselere devredilmelidir.
25. Medreselerin program ve talimatları yüksek dini müesseseler tarafından teşkil edilen heyetler tarafından hazırlanır.
26. Medrese talebeleri Rus ortaokul talebeleri ile eşit hukuka sahiptirler.
27. Medressede müderris olanların, mahallelerdeki imamlık sıfatından ayrı tutulmaları, sadece imam-hatip sıfatlarını haiz olanların müderrislik yapmaları lazımdır.
28. Medreseler halk tarafından seçilen imam ve mütevellîlerin gözetimi altında olacaktır.
29. Müderrislik hakkını almak için:
  - a) Seçilmiş olmak.
  - b) İmtihan vermiş olmak.
  - c) Dini meclis tarafından tasdik edilmiş olmak gerekmektedir.
30. Edebi Türk dilinin (Türkiye Türkçesinin) öğretilmesine bilhassa ehemmiyet verilecektir. Bu ders Müslüman ortaokullarda (iki ve üç sınıflı) mecburi olup, imkan dahilinde ilkokullarda da okutulmalıdır.
31. Medreselerin masrafları vakıflardan ve talebelere alınan ücret ile karşılanır.

Bu eğitim raporunun en önemli özelliği bütün Türk okullarında ortak bir tedrisat yapılmasına yönelik tekliflerle, Türkleri birleştirici edebi Türkçenin (Türkiye Türkçesi) mecburi okutulması hususundaki karardır (Devlet, 2011, s. 147).

1.2.6.4. Dördüncü Kongre

15 Haziran 1914 tarihinde Petersburg'da Hasan Ata Muhammedov başkanlığı altında açılan kongre toplam otuz bir delege katıldı. Kongrede alınan kararların çoğu dini öğretim vermekte olan mektep ve medreselerin tanzimi ile alakadar olmuştur. Şöyle ki, din adamları ve bölge temsilcilerinden oluşan meclisler kurulmalı, mektep ve medreselerin gözetimi Eğitim Bakanlığı'ndan alınarak dini idarelere geri verilmeli, cami ve medreselerin yapımına ruhani idarelerde katılmalıydı. Ayrıca dini müesseseler, müfti ve şeyhülislam hakkında 119 maddelik bir tasarı kabul edildi. Maddeler arasında sadece Türkistan ve Bozkır eyaleti Kırgızlarına Duma'ya temsilci gönderme hakkı tanıyan madde siyasi mahiyet taşımaktaydı (Türkoğlu, 2006, s. 97).

1.2.6.5. Beşinci Kongre

Mayıs 1917 tarihinde Petersburg'da düzenlenen bu kongre Rusya'da yaşayan Türk ve Müslümanların katıldığı genel bir toplantı olması sebebiyle farklı kaynaklarda Bütün Rusya Müslümanlarının Ümumi Kurultayı olarak da adlandırılmaktaydı. Kongrede alınmış kararlar arasında en önemlileri: İç Rusya ve Sibirya'daki Müslümanlar için müşterek olan siyasi platformun kabul edilmesi. İşbu siyasi programın içerdiği maddeler: İç Rusya ve Sibirya'daki Müslümanlar için geniş M. K. A. (Milli Kültürel Avtonomi); Tüm toprakların emekçi halkına (hiç bir ödeme istemeksizin) teslim edilmesi; 8 saatlik çalışma gününün ilan edilmesi; işçilerin mutlak sigortası olması ve işçi sorunları ile ilgili diğer değişiklikler. 22 Temmuz tarihinde İkinci Bütün Rusya Müslümanları Kongresi M. K. A. hakkındaki Kanun Taslağını onayladı:

1. M. K. A'nin acil şekilde gerçekleştirilmesi.

Din, maarif, dil ile ilgili konuların çözülmesi Rusya ve Sibirya Müslümanların işidir. Rusya Hükümeti bunlara karışmamalıdır.

2. Milli kültürel ve dini işlerin yönetimi ve denetimi için ilgili Müslüman kuruluşlar kurulmaktadırlar:

- a) M.K.A'nin Üst Yasal Kurulu Milli Meclistir. Vergi toplama hakkı da bu kurula aittir.

- b) Kültürel ve dini hususlar ile ilgili yürütme kuruluşu olarak Milli İdare kurulacaktır. Müslümanların yaşamakta oldukları alan milli vilayetlere, vilayetler ise bölgelere bölünecektir (Türkoğlu, 2006, s. 97-98).

1.2.7. Çarlık Rusya Zulmüne Karşı Başkaldırıları

Çarlık Rusya'nın Türkistan'a işgal yürüşleri XVIII. yüzyıldan itibaren başlamıştır. Türk coğrafyası siyasi birliktelik yoksunluğu ve askeri açıdan yeterli seviyede olmaması yüzünden Ruslara mukavemet gösterememekteydi. Ruslar 1731'de Kiçi Cüz, 1734'te Orta Cüz, 1738'te Ulu Cüz'ü ele geçirerek Kazak hanlıklarını işgal etdiler. Onların asıl hedefleri daha da güneye inmekti. 1865'te Taşkent, 1868'te Semerkand'ı alarak Buhara Emirliğine, 1873'te Hive, 1876'da Hokand Hanlığı'na son verdiler. 1884 yılında Türkmen direnişine son verilmesiyle birlikte Türkistan'ın Çar Rusya'sı tarafından işgali tamamlanmış oldu. 1828 yılında Azerbaycan'ın işgal edilmesiyle Güney Kafkasya da Rusların geçmişti. Böylece Çarlık Rusya Britanya'dan sonra Müslüman nüfusun yaşadığı en büyük ikinci devlet oldu. 1897 kayıtlarına göre imparatorlukta 15 milyondan fazla Müslüman bulunmaktaydı (Erşahin, 2003, s. 315).

İşgalden sonra Çarlık Rusyası tarafından Türklere karşı siyasi ve ekonomik baskılar uygulandı. Ayrıca kendi otoritesini sağlamak adına Rus monarşisi her yola el atmış oldu. Bu baskıları aşağıdaki gibi kısaca özetleyebiliriz:

1. Toprak reformları gerçekleştirilerek Türklerin toprakları ellerinden alınarak devlet malı haline getirilir.
2. Zengin ve toplum arasında nüfusa sahip insanlar etkisizleştirilir, ahali Ruslara yakın kesim tarafından idare olunur.
3. Ağır vergiler uygulanır.
4. Eğitim, özellikle dini müesseseler kısıtlanır, hatta kapatılır.
5. Bölgelerde hükümet memurları keyfi uygulamalarda bulunur.

Ruslar idaresi altına aldığı topraklarda yaşayan Türk ve Müslüman halklara "inorodtsi" (yabancılar) olarak adlandırmaktaydı. Onlar bu insanlara eşit davranmayarak onlara alt sınıf muamelesi yapıyordu. Hakimiyetleri altına aldıkları topraklarda yaşayan insanlara karşı Ruslar etnik, sosyal ve kültürel baskılar

uygulamaktaydı. Rusların en çok tepki aldıkları konu “Toprak reformları” oldu. Toprak reformlarının uygulanması için ilk çalışmalar 1867 yılından itibaren başlamış ve 1886 yılında son bulmuş oldu. 1886 yılında Türkistan’da yeni toprak ve vergi sistemi kabul edilir. Yeni kanuna göre Türkistan halkı toprak ve yurt vergisine ilave olarak %10, göçebe ahaliye 4 ruble fazla devlet vergisi ödemelidir. Reformda ayrıca din adamları ve zengin şahısların idaresinde olan vakıf topraklarında vergilendirilmesi kararı da yer alır. Vergiye tabii tutulacak olan toprakların ölçülmesi, kişilerin listelenmesi ve vergi sistemini kontrol etmek için 1886 yılında “Toprak ve Vergilendirme Komisyonu” kuruldu. Yeni vergi ve toprak sisteminin gerçekleştirilmesinden sonra vergiler %35 oranla artmış oldu (Güngör, 2017, s. 56-58).

Rus idaresine büyük öfke ve tepkilerin bir diğeri sebebi de göçmen meselesi oldu. Slavların bu topraklara yerleştirilmesindeki en önemli amaç yerli halkın asimile edilmesi sürecini hızlandırmak olmuştur. Türkistan coğrafyasına ilk Rus göçmenleri 1860 yılının sonlarından itibaren gelmeye başlar. Göçmenler özellikle Sibiry’a’nın Güney Batısı, Kazak stepleri ve Kırgızistan’ın Kuzey bölgelerine yerleştirilmekteydi. Türkistan topraklarına göç eden Ruslara büyük ayrıcalıklar sağlanmıştır. Her bir göçmen aileye 15 desyatina (bir desyatın yaklaşık olarak 1,09 hektara denk gelmekte) ve 100 ruble para ayrılır. Ayrıca, bu şahıslar 15 yıl askerlik ve vergiden muaf tutulur. Göçmenlere tanınan tüm bu ayrıcalıklar fakir Rus köylüleri tarafından rağbet görmesine sebep olmuş ve Türkistan topraklarına Rus akımını her geçen gün hızlandırmıştır. Örneğin, sadece Kırgızistanda 1884 yılında 15 bin Rus olduğu halde, 1885 yılında bu rakam 35 bini aşmıştır (Toraman, 2016, s. 6).

Vergilerin ağırlığı, devlet memurları arasında rüşvetin yaygınlaşması, boylar arasında çekişmeler, yöneticilerin zalimce uygulamaları ve eğitim çalışmalarının yetersizliği, verimli toprakların göçmenlere verilmesi ve buna ilaveten göçmen kesimin yerli halka karşı uyguladığı soygun ve yağmacılık eylemleri gibi sebepler Türkistanlıların kendilerini savunmalarını da zorlaştırır (Kundakçı, 2019, s. 192).

Bu zorluklar sebebiyle Türkistan’da yerel halk yaşayamaz ale gelir. Tüm bunların üzerine Türkistan’da yaşamı iflas edecek bir olay gerçekleşir. 4 Ocak 1911 yılında merkez üssü Kırgızistan olan 8.2 şiddetinde deprem meydana gelir. Dünya literatüründe “Türkistan” ve ya “Kebin” depreme olarak geçen bu hadise Türkistan’da, özellikle Kırgız topraklarında hayatı derinden sarsar (Kundakçı, 2019, s. 117).

Çar hükümetinin birçok yetkili ismi işgal edilmiş topraklarda yaşayan Müslümanların kısa müddetli misyonerlik faaliyetleri sayesinde Hristiyanlığa geçeceğini düşünmekteydi. Başta Türkistan Genel Valisi Kaufman olmakla bazı yüksek rütbeli memurlarsa monarşi tarafından birden bire atılacak bu adımların ileride büyük sorunlar çıkaracağını söylemişlerdi. Genel vali ve onun gibi düşünen kesimler Rusya'nın yeni işgal ettiği bu topraklarda asrlardan beri hakim olan İslama karşı böyle radikal yaklaşımlara karşıydılar. Kaufman olumlu ortam oluşana kadar Müslümanlara karşı bazı konularda “görmezlikten gelme politikası” uygulanmasını gerektiğini belirtmekteydi. Böylece insanlara hükümetin ılımlı yüzü gösterilmiş olacak ve geçiş dönemi olan bu devir düşük sorunla atlatılmış olunacaktı. Kaufman'ın bu fikrinin doğru yaklaşım olarak kabul eden hükümet görmemezlikten gelme politikasını uygulamayı seçti. Onlar zaten maddi sıkıntılarla boğuşan mektep, medrese ve cami gibi dini müesseselerin zamanla kendiliğinden kapanacağını düşünmekteydiler. 1867 yılında alınan kararla vakıfların idaresi Orenburg Müslüman Kurulu'ndan alınarak genel valiliğe devredildi. Fakat bu politika Rusların istediği gibi sonuçlanmadı. Çünkü İsmail Gaspıralı'nın açtığı Usul-ü Cedit'e geç tepki gösteren Kaufman bu yenilikçi hareketle birlikte eğitim ve din alanında gerçekleştirilecek reformları engelleyemedi. Valiliğin bu alanda göz yumduğu Ceditçiler uygun ortamdan faydalandılar. Cedit hareketiyle birlikte yeni tarz mektepler yaygınlaştı ki, bu da Rus hükümetinin Türkistan'da İslam üzerine yapmak istediği planları suya düşürdü. S. H. Duhovskiy başta olmakla Kaufman'dan sonra genel vali olarak atanan isimler her ne kadar İslama ve dini kurumlara karışsalar da başlayan cedit hareketlerinin halkı derinden etkilemesi nedeni ile onların bu hamleleri yeterli olmadı (Somoncuoğlu, 2004, s. 231-232).

Tüm bunlar asrın sonlarına doğru kargaşa ve başkaldırılara sebep oldu. Türkler tarafından işgale karşı zaman zaman bölgesel ayaklanmalar olsa da başkaldırılar başarıya ulaşamamıştır. Rus işgaline karşı ilk isyanlar 1812, 1827, 1829 Bökey Orda İsyancıları, 1824-1840 yılları arasında gerçekleşen Kasım Han isyanı, 1840-1845 arası Sultan Kenesarı Han Harekatı, 1847 Hoca Batır ve 1854 Nur Alioğlu isyanları, 1868 Semerkand ve Buhara ayaklanmaları olmuştur (Hayit, 1975, s. 179-190).

1886 yılında hükümetin yeni çıkardığı kanunla Rus idarecilere istedikleri toprakları yerli ahaliden alıp devletleştirme ve Slav göçmenlere bağışlama hakkı verdi. Öte yandan Türkistan topraklarına göç ettirilen insanlar işsiz yoksul kesimdi. Göç

ettirilen insanlar yerli ahalinin mallarını çalmak ve yağmacılıkla meşgul olmaktadır. O dönemde pamuğa global ilgilinin artması sebebiyle Türkistan ahalisine zorla pamuk ürettirilmekte, diğer ürünlerin ekin biçimi yasaklanmaktaydı. Her geçen gün arttırılan vegiler de insanların iyice yoksullaşmasına sebep olmuştur.

1898 yılında Andıcan bölgesinde yeni bir ayaklanma başladı. Bu ayaklanma diğerlerinden amaç ve ideoloji yönünden farklıydı. Rus işgalinden sonra Andıcan bölgesinde dini müesseselerin yavaş yavaş kapatılması, içki tüketiminin artması ve halkın ahlakının bozulmasını sebep gösteren dini muafazakar kesim ayaklanmayı başlatmış oldu. Bu isyana kadar gerçekleştirilen tüm isyanlar lağv edilmiş hanlıkları yeniden kurma arzusuyla gerçekleştirilmişti. Fakat bu yeni ayaklanma dini mahiyet taşımaktaydı. Andıcan ayaklanmasını destekleyenlerin en büyük kısmı 1876 yılında Abdurrahman Abtabaç önderliğinde yapılan isyanın iştirakçileriydi. Andıcan ayaklanmasında önce 1885 yılında Oş şehrinde Derviş Han Tora tarafından da isyan başlatılsa da, bu ayaklanma kısa sürede bastırılmıştı. Ayaklanmayı Andıcan Mintepe Camii imamı İşan Muhammed Sabiroğlu tarafından başlatılması sebebiyle bu isyan kaynaklarda “Dükçi İşan Ayaklanması” olarakta geçmektedir. Dükçi İşan isyan hazırlıklarına çok önceden başlamıştı. Köy köy gezerek isyana katılacak ve destek verecek kişilerin ismini listeleyen İşan 17 Mayıs 1898 yılında Kurban Bayramı namazında hutbe okuyarak insanları Ruslara karşı isyana davet etti. İsyanın ilk planı Rus garnizonuna saldırı yaparak orda bulunan ateşli silahları ele geçirmektir. Geceyle 2000 kişi garnizona saldırdı. 22 ölü ve 24 yaralı veren Rus garnizonu hemen toparlanarak karşılık verdi. Ateşli silahların olmayışı isyanların çok fazla kayıp vererek geri çekilmelerine sebep oldu. Her ne kadar isyan başarılı olmasa da hükümet tarafında büyük şok etkisi ve tedirginlik yarattı (Tansü&Özdemir, 2017, s. 236-239).

Türk dünyasında Rus baskısına karşı birleşme ve bağımsızlık istekleri 20. yüzyılın başlarında daha da genişledi. İsmail Gaspıralı'nın başlattığı modern eğitimin yayılmasıyla birlikte gençler aydınlanmakta ve kendi haklarını savunabilecek dereceye gelmekteydi. Gaspıralı'nın “Dilde, Fikirde, İşte Birlik” şüuru Tercüman gazetesiyle insanlara aşılarmaktaydı. Orenburg'da Kazak ve Kırgızların çıkardıkları “Vakit” gazetesi de Tercüman'la aynı ilkeleri paylaşmaktaydı.

1916 yılında gerçekleşen Türkistan isyanı Rus istilasının ardından gerçekleştirilen en büyük ayaklanmalardan biri oldu. İsyanın çıkmasının birçok sebebi

vardı. Bu isyanda da yerel halkın uğradığı haksızlıklar, ağır vergiler, Rusların bu topraklara göçürülmesi gibi sebepler olsa da en büyük sebep Türklerin askere sevk edilmeleri oldu. Türkistan ahalisi önceleri askere alınmamaktaydı. Onların sadakatlarından şüphe eden Çar hükümeti ikinci bir “Kenesari” (Rus işgaline karşı Kenesari Han’ın 1842-1847 yılları arasında gerçekleştirdiği büyük isyan) vakasından ihtiyat etmekteydi. Fakat Ruslar I. Dünya Savaşı’nda alınan kayıplar, asker yetmezliği yüzünden Türkleri de askere almaya başladı. İlk başlarda askere alınma konusunda huzursuzluk çıkarmayan Kazak ve Kırgızlar silah altına alınan binlerce Azerbaycanlı ve Türkmen soydaşlarının hayatlarını kaybetmesi ve daha sonra onların sadece siper kazmak ve diğer hizmet işlerine sevk edilmesini kabul etmeyerek askere gitmekten imtina ettiler. İlk başlarda protesto olarak başlayan tepkiler kalabalığı zorla dağıtmak isteyen Çar askerlerinin ateş açması sonucunda daha da büyüyen isyana dönüştü. Fergana, Semerkant ve Çizze de ahali devlet binalara saldırarak memurları öldürmeye başladı. İsyana sadece fakir, köylü ahali değil, beyler tarafından da büyük destek vardı. Turgay Alibi Jangeldin, Amangeldi İmanov, Yedisu’da Tokşa Bogin, Bekbolat Eşekeev, Uzak Saurikov, Oral bölgesi ve Bükey ordasında Seyitkali Mendeşev, Abdurrahman Eytiev gibi beyler Rus zulm ve baskılarına karşı ayaklanmıştı. 4 Temmuz’da Hocent’te başlayan isyana Türkistanın muhtelif yerlerinden 11 milyon insan katılmıştı. Ruslar isyanın bu kadar büyümesinin Osmanlı tarafından gelen destekle izah etmişler. Rus kaynakları Osmanlı’nın bu topraklara subaylarını göndererek insanları eğittiklerini ve isyanı alevlendirdiklerini bildirmekteydi. Çarlık Rusya’nın ahalinin sempati beslediği Osmanlı’ya savaş açmasıysa hükümete olan düşmanlığın son noktasıydı. 1916 yılının Ekim ayında Ruslar ilave birlikler sevk ederek isyanı bastırdı. İki tarafta çok fazla kayıp vermiş oldu (Vurgun, 2016, s. 316-320).

Bu isyanlar Bolşevik ihtilaline kadar sık aralıklarla devam eder. Özellikle halk bilinçlendikçe Ruslardan daha çok nefret eder ve onları kendi topraklarından kovmak için çareler arar, başkaldırılarda bulunur. Bu nedenle özellikle 1905 yılı ve sonrası gelişen olaylar çok önemlidir. Türkler arasında bağımsızlık ve hüriyet fikirleri 1905 devriminden sonra daha da artmıştı. Bağımsızlık fikirlerinin artmasının en büyük etkenleriyse basın ve aydınların mücadeleleri olmuştur.

19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan petrol sebebiyle Çarlık Rusya'nın özel ilgisini çekmekteydi. Bu topraklarda yıllardan beri uygulanan Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma her ne kadar etkili olsa da, Rusların beraberinde getirdikleri okullar, tiyatrolar, kütüphane ve siyasi parti düzeni Azerbaycan Türklerini kültür alanında gelişmelerine büyük katkı gösterdi. Avrupa ve Rusya'da eğitim almış aydınlar bu kalkınma sürecinin öncüleri oldu. Rusya'da gerçekleşen her olay Azerbaycan'ı, özellikle Bakü'nü etkisi altına almaktaydı. 1898 yılında başlayan ekonomik kriz ahalinin büyük bir kısmının petrol sektörü ve fabrikalarda çalıştığı Bakü'de de büyük sorunlar yaşattı. 1905'te Kanlı Pazar olaylarından sonra Bakü'deki işçiler protesto ve grevlere başladılar (Asker, 2015, s. 522).

1905 olaylarından sonra Rus desteğini arkasına alan Ermeniler Azerbaycan Türklerine karşı saldırılara başladılar. Bu saldırıları önlemek ve karşılık vermek amacıyla Gence'de bir araya gelen Azerbaycan Türkleri "Difai Partisi"ni kurma kararı aldılar. Difai, 1904'te kurulan "Himmet", 1911 yılında kurulan "Demokratik Musavat Partisi", "Rusya Müslümanları İttifakı" Kongresi ve basın Azerbaycan milli hareketinin hız kazanmasında büyük rol oynadı.

1.3. Bağımsız Türk Cumhuriyetleri

20. yüzyılın başlangıcında dünyaya hüküm eden imparatorluklar güçlerini kaybetmekte ve gelişen yeni siyasi-ideolojik çatışmalara karşı koyamamaktaydı. Bu gelişmeler Çarlık Rusya İmparatorluğunu da derinden etkilemiş ve zayıflatmıştı. 1917 Devrimi'nin gerçekleşmesiyle iki yüz yıllık Rus İmparatorluğu'na son verildi. Çar hükümetinin yerine geçen Geçici Hükümet de 1917 yılının Ekim ayında yerini Bolşeviklere devretmiş oldu. Rusya'da gerçekleşen siyasi olaylar Türk topluluklarını fazlasıyla etkilemekteydi. Sosyalist devrimcilerin Rusya'nı ele geçiremelerinden sonra ikinci hedefleri Türkistan ve Kafkasları ele geçirerek buralarda güçlenmekti. İmparatorluğun dağılmasıyla birlikte bu bölgelerde siyasi kaos hüküm sürmekteydi. Yerel hakların bağımsız devlet kurmalarını önlemek ve bu topraklarda kendi hakimiyetlerini kurmak isteyen Bolşevikler hemen harekete geçtiler. Türk boyları yıllar boyunca milli ve manevi değerlerini yok etme yoluyla kendilerini Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma arzusunda olar Ruslara karşı büyük mücadeleler vermiştir. Bu

mücadelede özellikle Usul-i Cedit okullarında yetişen aydınlar büyük çaba sarf etmiştir. Aydınlar, bir yandan onlara karşı yürütülen bu acımasız asimile etme ve sömürgeleştirme faaliyetlerine karşı koymuş, bir yandan da Türk dünyasını yeniden birleştirmek için çalışmışlardır (Kapağan, 2015, s. 255-256).

1.3.1. Hokand Milli Hükümeti

Ruslar Türkistan topraklarında iktidarı ele geçirmek için ilk olarak Taşkent'i kontrol altına aldılar. 11 Kasım 1917 tarihinde komünistler İhtilal Komitesi adıyla Taşkent'in yönetimine el koyarak şehri komünist ideolojinin yayılma merkezi ilan etdiler. Komite 22 Kasım tarihinde yaptığı III. Sovyet kongresiyle 114 Rus tarafından idare edilecek Türkistan Sovyet Komiserliği'ni ilan etdi. Sovyet Komiserliği'ni destekleyenler arasında Rus askeri birlikleri ve Taşkent demiryolu işçileri olsa da demiryolu işçileri komünistlerin her hangi bir fiziki icraatına katılmayarak sadece ideolojik destek verdi. Komünistlerin ikinci adımıysa Türkistan halkını temsil eden "Ulema Cemiyeti" ile birlikte kongre düzenlemek oldu. 114 Rus ve 515 yerel halktan seçilmiş delegenin katıldığı kongrede Ulema Cemiyeti Başkanı olan Şir Ali Lapin iktidarın tamamıyla Türkistanlılara dev edilmesi talebinde bulundu. Diktatöryel oluşum olduğunu gösteren Sovyet Komiserliği bu talebi reddetti. Türkistan halkının milli hükümet kurma çabaları komünistleri tedirgin etdi. Rusların asker ve polis kullanarak Taşkent'i ele geçirmeleri Türkistan'ı bağımsızlaştırma çabalarını gösteren Milli Merkez'in şehri terk etmek zorunda kalmasıyla neticelendi. Onlar davanın yeni merkezi olarak Hokand (bazı kaynaklarda Kokand) şehrini seçtiler. Aslında Türkistan halkı "İslam Şurası" ve "Ulema Cemiyeti" adlı iki gruba bölünmüştü ki, Ruslar da bu fikir ayrılığından her fırsatta faydalanmaktaydı. İslam Şurası reformistlerden, Ulema Cemiyeti ise muhafazakar çoğunluktan ibaret olmuştur. 1917'nin Kasım ayında İslam Şurası ve Ulema Cemiyeti Türkistan Kongresi adı altında bütün anti komünistçileri bir araya toplayarak birleşme kararı aldı. Kongre 54 üyeden oluşan ve başkanının Şir Ali Lapin olduğu "Halk Şurası" tesis etti. Ayrıca Hokand ve Alaş-Orda hükümetlerinin birlikte hareket etmesi gerektiği de belirtildi. Kongrede alınan en önemli kararsa Türkistan'ın bir an önce Güney-Doğu Federasyonu'na girmesi gerektiği idi. Bu federasyon fikri Ataman Dutov ait olmuştur. Bu fedearasyon eski Hokand Hanlığı, Buhara Emirliği, Hive Hanlığı, Kazak Cüzleri ve Orenburg'u bünyesinde

barındıracaktı. Taşkent'teki Sovyet Komiserliği Hokand Hükümetini tehdit olarak görmekteydi. Bu sebeple işgal hazırlıklarına başladı. 7 Şubat 1918'de Moisey Kuzmin Şkarupa komutasında ilk Rus birliği Hokand üzerine harekete geçti. 22 Şubat'ta Rus ve Ermenilerden oluşan ikinci birlik de Hokanda ulaştı. Askeri güçten yoksun olan Milli Hükümet işgalin karşısını alamadı. Rus ve Ermeniler on binden fazla insan katletti. Halk Şurası'nın bazı mensupları öldürüldü, 50 üye tutuklandı. Böylece Hokand Milli Hükümeti yok edildi. Fakat tüm bu hadiseler bile Türkistan hakkının bağımsızlık ateşini söndüremedi. Hükümetin dağıtılmasından sonra Türkistan'da yeni bir kurtuluş mücadelesi olan "Basmacı Hareketi" başlamış oldu (Hayit, 1975, s. 245-261).

1.3.2. Alaş-Orda Milli Hükümeti

Aydınlar 1906 yılında "Kazak Anayasal Demokratik Partisi"ni kurdular. üyeleri daha çok şairler, yazarlar ve Duma milletvekilleri olan partinin asıl amacı milli ruhu uyandırmak olmuştur. 21-26 Temmuz 1917 tarihlerinde Orenburg'da yapılan ikinci kongrede partinin ismi Alaş-Orda olarak değiştirildi. Birinci kongrede sadece Rus göçmenlere verilen toprakların iadesi talep edilmişdise, ikinci kongre artık özerklik talebindeydi. İhtilalden sonra 18-26 Aralık 1917 tarihlerinde Orenburg'da üçüncü Kazak Kongresi düzenlendi. Kongrede Demokratik Rusya Cumhuriyeti dahilinde başkenti Semey şehri olan Alaş-Orda Muhtariyeti ilan edildi. Kazak Türklerinin muhtariyeti ister Sovyetleri, isterse de Beyaz Rusları tedirgin etdi. Rusya uğrunda savaşıyan her iki kesim Kazak topraklarını kendi hakimiyet alanlarına katmak istemekteydi. Beyazlarla Kızılların saldırıları, ulaşım sıkıntıları ve güvenliğin daha iyi sağlanması adına Alaş-Orda hükümeti topraklarını Batı ve Doğu olmak üzere iki hisseye ayırdı. Hükümetin iki merkezden kontrol edilmesi hem güvenliği sağlayacak, hem de gelişen olaylara anında tepki verebilecekti. Fakat yeterli askeri gücün olmaması sebebiyle devlet ayakta duramadı. Rusyayı idare etmek konusunda anlaşamayan Kızıllar ve Beyazlar Alaş-Orda hükümetiyle ilgili ortak fikirdeydiler. Türk topluluklarının bir çatı altında birleşmemesi ve bazı Türk asıllı Bolşeviklerin çabaları sonucu 20 Aralık 1920 yılında Alaş-Orda hükümeti Sovyet Rusyası'na teslim olmak zorunda kaldı (Hayit, 1975, s. 252-256).

1.3.3. Buhara Devleti

1868 yılında işgal olunan Buhara Emirliği 1918'e kadar Rus hakimiyeti altında kalsa da kendi işlerinde bağımsızlık göstermekteydi. 1917 Devrimi'ne kadar gizli faaliyet gösteren Buhara reformcuları ihtilalden sonra yenilikçi ve gelişimci fikirlerini Emir Mir Alim Han'a sundular. Emir Rus ajanı Miller'in tekidiyle 30 Mart 1917'de Hürriyet Beyannamesi'ni kabul etdi. 8 Nisan 1917 tarihinde bağımsızlığın kutlanıldığı sırada Emir'in askerleri insanları ateşe tuttu. Reformculardan 30 kişi tutuklandı. Geride kalan diğer reformcular Kagan'a giderek Merkez Komitesini yeniden düzenlediler. Yeniden düzenlenen komite Emirle müzakerelere başlamak istesede gerçekleşmedi. Bu olay üzerine Mayıs 1917'de Komite yapılanmasını değiştirdiler ve Emir'i devirmek için radikal adımlar attılar. Kendi güçlerinin yeterli olmadığını düşünerek Taşkent Sovyet Komiserliğinden yardım istediler. Komiserlik Kokand Muhtar Hükümeti'ne son verdikten hemen sonra Merkez Komite'ye yardıma gelerek 15 Mart 1918 yılında Emir üzerine yürüşe geçtiler. Onların bu adımı başarısızlıkla sonuçlandı. Emir'in silahlı birlikleri İttifak güçlerini darmadağın etti. Yenilgiden sonra Komite mensuplarının bir kısmı Moskova'ya giderek bir yıl sonra Buhara Komünist Partisini kurdu. Komite mensuplarının diğer kısmı ise Taşkent'e giderek Genç Buharalılar Partisi'ni kurdular. 25 Mart 1920 tarihinde Sovyet Rusya'nın desteğiyle iki parti bir çatı altında toplandı ve Emir Mirza Ali'e karşı cephe aldı. Sovyet ordusunun 28 Ağustos 1920'de başladığı Buhara hücumu 2 Eylül tarihinde son buldu. 6 Ekim 1920 Buhara Halk Cumhuriyeti ilan edildi. Fakat Buhara siyasi olaylar açısından hala gerginliğini korudu. Cumhuriyetin ilanıyla birlikte kominist olmayan Genç Buharalılar devletde en büyük söz sahibi oldular. Bu Sovyetleri tatmin etmemekteydi. Rusların Halk Cumhuriyetini sovyetleştirme çabaları uzun süre boşa çıktı. 23 Eylül 1921'de Buhara Halk Temsilcileri'nin ikinci kongresinde Ruslara karşı silahlı mücadele kararı alındı. Tüm çabalara rağmen hükümet Sovyet Rusya'nın baskısına dayanamadı. 19 Eylül 1924'te Buhara Halk Cumhuriyeti yerini Buhara Sosyalist Cumhuriyeti'ne bıraktı (Hayit, 1975, s. 260-266).

1.3.4. Hive Devleti

1873'te Çarlık Rusya tarafından işgal olunmasına rağmen Hive Hanlığı iç meselelerde kendi bağımsızlığını korumaktaydı. Birkaç gez Hive'nin tamamen

Rusya'ya bağlanması konuşulmuş olsa da bu adımlar sonuca ulaşamamıştır. 19. yüzyılın sonuna doğru Hive Hanlığı'nda Ceditçi adımlar görülmeye başlandı. Ceditçilerin büyük bir kısmı şiirleriyle insanları modernleştiremeye çalışan, kendilerini "Genç Hiveliler" olarak adlandıran şairlerdi. Şubat devrimine kadar sadece sosyal ve kültür alanında çaba sarf eden Genç Hiveliler, ihtilal sonrasında siyasi talepler ireli sürdürdüler. Genç Hiveliler talebi olan meclis kurulması fikrini kabul eden Asfendiyar Han 5 Nisan 1917 tarihinde 50 üyenin iştirak ettiği parlamento kurdu. Genç Hiveliler parlamentoda bulunan beylerin sayısının beşe indirilmesini talep edince anlaşmazlıklar başkaldırdı. Diğer sıkıntılı konuya bazı beylerin Asfendiyar Han'ın otoritesini kabul etmemesi ve bu fikrin Genç Hiveliler tarafından da desteklenmesi oldu. 1916 yılında Avez Hoca Murtaza Bey ve Cüneyid Han, Hive Hanı Asfendiyar'a karşı birlikte hareket etmeleri konusunda anlaştilar. Murtaza Bey üç bin kişiyle Hive Hanı üzerine hücumla geçse de, mağlubiyete uğradı ve tutuklandı. Cüneyid Han'ın Asfendiyar Han'dan Murtaza Bey'in özgür bırakılması talebi redd edilince yarım kalan hücumu devam ettirdi ve 13 Şubat 1913'de Hive şehrini alarak kendisini Han ilan etti. 19 Şubat 1913 tarihinde Rus birliklerinin müdahalesi sonucunda Cüneyid Han Hive'den uzaklaştırıldı. Hanlık üzerinde yerel şahısların mücadelesi olduğu sırada ihtilalden sonra Taşkent'te hakimiyeti ele geçiren Sovyet Komiserliği ve Beyaz Ordu'da Hanlığı ele geçirmek için mücadeleye başladı. Hanlık sınırlarında bulunan Tört Köl Komiserliğin gözetimi altındaydı. Asfendiyar Han'ın ölümünden sonra Cüneyid Han yeni Hive Han ilan edildi. Cüneyid hükmü altına yaşamak istemeyen 20 bin kişi Tört Köl'e sığınmasıyla Cüneyid Han 21 Ekim 1918'de Tört Köl'e saldırdı. Cüneyid Han mağlubiyete uğrayarak geri çekildi. 28 Mart 1919'da ikinci savaşta da Cüneyid Han yine mağlub olsa da siper savaşları devam etti. 9 Nisan tarihinde taraflar arasında anlaşmanın sağlanmasıyla birlikte uzun bir süre sessizlik hükmü sürdü. Bu sessizlik Sovyetlerin "Cüneyid Han'ın zulmünden Hive emekçilerini kurtarmak" bahanesiyle Hive'ye saldırmasıyla son buldu. Genç Hiveliler'in de desteklediği komünistler Haziran 1918'te Hive Hanlığını ele geçirdi. 1 Şubat 1920'de Hanlık sistemi kaldırıldı ve Harezmi (Hive) Halk Cumhuriyeti ilan edildi. Bu tarihten itibaren komünistler adım adım Hive'de çoğalmaya ve hiss ettirmeden cumhuriyette sosyalist ideoloji propagandası yapmaya başladılar. Rusların hakimiyeti ele geçirmelerine karşı çıkan halk ayaklanma başlattı. 4 Şubat 1924'te Sovyetlerin 82. Atlı Garnizonu Hive'ye gelerek isyanı bastırdı. 29 Eylül 1924 tarihinde Harezmi Halk Cumhuriyeti lağv edildi.

1924 tarihinde Buhara ve Harezmi devletlerinin Sovyetlerin eline geçmesiyle birlikte Türkistanda bulunan tüm milli devletlere son verilmiş oldu (Hayit, 1975, s. 267-274).

1.3.5. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti

Azerbaycan'da bağımsızlık mücadelesi Çarlık rejiminin kurulduğu ilk yıllardan gözlemlenmekteydi. 1826 Gence, 1830 Zagatala, 1831 Talış, 1838 tarihinde Şeki'de Rus işgaline karşı büyük isyanlar başlamış olsa da, isyanlar sadece belirli bölgelerde yapıldığı ve tüm ülke geneline yayılmadığı, ayaklanmalar arasında yeterli yardım ve senkronizasyon olmadığı için yeterli etki gösteremedi. 1870'li yıllardan itibaren basın faaliyetleri ve yeni tarz okulların kurulması insanlarda siyasi uyanışın ilk kıvılcımlarını yakmış oldu. 20. yüzyılın başlarında toplumda huzursuzluklar artmaya başladı. Rusya'nın genelinde göülen siyasi hareketlilik Azerbaycan'da da hiss edilmekteydi. Şehirlerde işçi protesto ve grevleri olduğu zamanlarda, bölge ve köylerde "Kaçak Hareketi" baş kaldırmıştı. Fakir halkın desteklediği ve kahraman olarak gördüğü bu insanlar halka zulm eden beylere ve Çar memurlarına saldırılar düzenlemekteydi. Kaçak hareketini bastırmak için Ruslar etnik çatışmalar çıkarttı ki, bu işte Taşnaksütun partisi komutasındaki Ermeni çeteleri Rusların en büyük yardımcısı olmuşlardır. Ermeniler Bakü, Şuşa, Zengezur, İrevan, Tiflis, Nahçıvan, Kazak ve Karabağ bölgelerinde sivil ahaliye saldırılar düzenlediler. Azerbaycanlılar bu saldırılara karşılık vermek ve insanların güvenliğini temin etmek amacıyla Ahmet Ağaoğlu başkanlığında Difai Partisi'ni kurmuş oldu. Partinin Dağıstan Müslümanlarının çoğunluk teşkil ettiği 20 binlik askeri gücü vardı. Ayrıca Parti beyannamesinde bu olaylardan Ermenilerle birlikte hükümet de sorumlu tutulmaktaydı. Bakü'deyse yeni siyasi olaylar gelişmekteydi. 1904'ün Ekim ayında İslam aleminde ilk sosyal demokrat parti olan Hümmet partisi kuruldu. Parti sıralarında daha sonra fikir ayrılığı ve milliyetçilik yüzünden partiden ayrılacak olan Mehmet Emin Resulzade, Ahmet Ağaoğlu ve Mehmethasan Hacinski gibi isimler yer almaktaydı. Partinin asıl amacı işçiler arasında genişlenen sosyalist ideolojiye yön vermek ve işçileri bir arada tutarak hükümete karşı birlik göstermekti. 1905 yılında gerçekleşen devrim sonrasında aydınlar bağımsızlık hakkında ciddi işler görmeye başladılar. Toplumun Müslüman cemaetden milli kimliğe geçmesinde büyük işler başaran, ihtilale kadar ideolojik manevi hareketlilik gösteren aydınlar ihtilal sonrasında

fiziki eylemlere başladılar. 1911 yılında Azerbaycan'ı olumlu anlamda derinden etkileyen Müsavat Partisi kuruldu. Lideri Mehmet Emin Resulzade olan parti, milliyetçi, Türkçü fikirlere sahip olmuştur. Hükümet baskısından, takiplerden dolayı parti ara sıra gizli faaliyet yürütmüştür. 1917 yılında yeniden açık faaliyete geçen parti Azerbaycan'ın en büyük siyasi oluşumu haline geldi. 1917 Ekim ayında gerçekleşen birinci kongrede "bölgesel muhtariyet" fikri öne sürüldü. Fakat Ekim İhtilali sonrasında Ermeni ve Bolşeviklerin bölgelerde, özellikle Bakü'de sivil halka saldırıları milli devletin kurulmasından başka bir yol bırakmamıştı. 28 Mayıs 1918 yılında Müsavat Partisi Kafkasya Birliğinden ayrılarak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni resmen ilan etti. 7 Aralık 1918 tarihinde 97 milletvekilinden oluşan parlamento açıldı. Cumhuriyet 27 Haziran 1918 tarihinde devlet dili hakkında karar kabul etti. Resmi dil Türk dili kabul edildi, fakat diğer milletleri temsil eden kesime Rusça konuşma imkanı da sağlanmaktaydı (Nuriyeva, 2015, s. 223-226).

Cumhuriyet eğitim, dil ve kültür alanlarına özel dikkat ayırmaktaydı. Hükümet halkın milli kimliğini bu alanların gelişmesi ve reformunda görmekteydi. Mirza Bala Memmedzade, Nasip Bey Yusifbeyli bu konuda görevlendirilmiş isimlerdi. Hükümetin 1919 yılsonu kayıtlarına istinaden Azerbaycan'da 23 okul, 631 ilkokulun eğitim verdiğini söyleye biliriz. Okullarda eğitim verecek öğretmenlerin yetiştirilmesi için pedagoji kurslar da faaliyete başlamıştı. Bu kurslara Türkiye'den öğretmenler de davet edilmişti. Okullardaki diğer bir ihtiyaçsa ders kitaplarıydı. Kitapların hazırlanması için Hüseyin Cavid, Mahmut Mahmutbeyov, Abdulla Şaig, Cebrayıl Cebrayılbeyle gibi isimlerin yer aldığı Komite kuruldu. Hükümetin diğer bir önemli adımı yazı dilinin Arap alfabesinden Latin alfabesine geçişi sağlamak için komisyon kurmasıydı (Aliyeva, 2005, s. 187).

Türk dünyasının ilk demokratik cumhuriyeti olan bu devlet sadece 23 bağımsızlığını koruya bildi. 27 Nisan 1920 tarihinde Bolşevikler Azerbaycanı işgal etdi. Bu kadar kısa bir süreliğine var olmasına rağmen Azerbaycan Cumhuriyeti özgürlük, demokratikleşme, insan hakları değerleri açısından siyasi tarihte büyük iz bıraktı. Komünistler tarafından bağımsızlığa son verilmesinden sonra da Azerbaycan aydınları baskıcı Sovyet rejimine karşı mücadeleleri devam ettirmiştir (Asker, 2015, s. 545).

Göründüğü gibi Çarlık Rusya dağılmasıyla Türk toplulukları kendi bağımsızlıkları uğrunda mücadele etmişler. Fakat bu topluluklar ve kurulan hükümetler arasında birliğin olmaması, onları tehdit olarak gören komünist düşmana karşı bütünleşememe bu devletlerin en büyük sorunu olmuş ve sonunu getirmiştir.

1.4. Komünizmle Birlikte Sınırlara Bölünen Türk Dili

30 Aralık 1922 tarihinde kurulan Sovyetler Birliği 31 Ocak 1924 yılında ilk Sovyet anayasası kabul edildi. Anayasada dil meselesine de yer verilmekteydi. Hiçbir yasa, bildiri ve ya belgede Rusçanın Sovyetlerin resmi devlet dili olması hakkında kayıt bulunmamaktadır. Buna rağmen Rusçanın resmi dil olması defakto olarak tanınmaktaydı. 1924 Anayasası birliğe bağlı halklara kendi dilini kullanma hakkı verilmekteydi: *“Merkezî Yürütme Komitesinin SSCB Halk Komiserleri Sovyeti tarafından kabul edilen bütün karar ve kanunlar birlik cumhuriyetlerinin kendi millî dillerinde basılır ve ilân edilir.”* Hakimiyetinin ilk yıllarında uyguladığı politikalarla yumuşaklık gösteren Sovyet hükümeti otoritesini tam sağladıktan sonra her alanda olduğu gibi dil meselesinde de ideolojik baskılara başladı (Aliyeva, 2005, s. 105).

Keskin sınırlar ile birbirinden ayrıştırılan Türk halkları sadece coğrafi bölünme yaşamazlar. Özellikle dil ve kültür bağları açısından da birbirlerinden uzaklaşmaları adına her türlü yola başvurulur. Çarlık Rusyası'nın coğrafyaya ayak basışından beri başlayan Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma çabalarının özellikle de tek Sovyet milleti yaratma gayreti adı altında asimile çalışmalarının zirve yaptığı bir dönem olur. Basın susturulur. Milli ve manevi değerlere değinen bütün kalemler baskı altına alınır. Aydınlar ideallerinden vazgeçmeleri karşılığı sistemin kuklası olma yolunda zorlanır veya sürgün ve ölümle tehdit edilir yahut öldürülür. Netice olarak da her yıl ya bir kıyım veya kıtlık ile halk karşı karşıya bırakılır ve itemin içinde eritilme yoluna gidilir. Bu bölünme ve yok etmenin en büyük sahalarından biri de dil alanında kendini gösterir. Bu tehlikeyi fark eden veya tehlikeyi yaşayan aydınlar bu duruma dur demek ve birliğin devamını sağlamak amacı ile çeşitli çareler ararlar.

Komünistlerin en büyük saldırıları Türk ve Müslüman toplumu bir arada tutan dil ve din meselesi üzerine olmuştur. 1917 yılında Lenin ve Stalin “Rusya'nın ve Şarkın Bütün Müslüman İşçileri”ne hitaben bir beyanname yayınladılar. Beyannamede Türk

ve Müslümanların dini inançlarında özgür olmaları ve bunun hükümet tarafından güvenliği temin edileceği belirtilmekteydi. Fakat bu beyanname uygulanan baskıları örtmek için atılmış bir adımdı. Komünist idari sistem İslamı zayıflatmak türlü yollar denemekteydi. En büyük adımsa önce Latin sonraysa Kiril alfabesine geçerek Arap alfabesini ortadan kaldırmak oldu. Türklerin gelişmesinde eski alfabenin zorluklar çıkardığı ve Latin alfabesine geçilmesi fikrini ilk kez Mirza Feteli Ahundov bildirmişti. Alfabe değişikliği fikri Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde de tartışılan konulardan biri olmuştur. Azerbaycan gazetesinde başlayan tartışmaların parlamentoya taşınması sonucunda 1920’de S.M.Ganizade, H. Şahtahtlı, V. Tomaşevski ve Hüseyin Cavit’ten oluşan yeni alfabe komisyonu oluşturulmuştu. Komisyona Fransız Türkolog P. Juze başkanlık ediyordu. Fakat Sovyetler alfabe değişikliğini Türklerin gelişimi için değil, İslamı toplum arasında zayıflatmak ve Türk kavimlerini kolayca parçalamak için araç olarak görmekteydi. 1922 yılında başta Türkler olmakla Rus olmayan halkların Latin alfabesine geçme meselesi tartışılmaya başlanmıştı. Sovyetler ilk önce Kiril alfabesine geçilmesi gerektiğini söylemiş olsalarda, yapacakları propagandaya zarar verebileceği ihtimalini göz önünde bulundurarak bu konuda baskı göstermediler. Latin alfabesi irelide insanlara dayatılacak olan ve sovyetleştirmede büyük rol oynayacak Kiril alfabesinin yolunu açmış olacaktı. Sovyetler 1928 yılında Türkiye Cumhuriyeti’nin Latin alfabesine geçmesi sonucunda etkisi altındaki Türk topluluklarını hızlı bir şekilde Kiril alfabesine geçmesine çalıştı. Türkiye ve Sovyet istilasındaki Türklerin ortak alfabe kullanması onların yakınlaşması ve Sovyetlere karşı birleşmesine sebep ola bilirdi. Azerbaycan’da alfabe değişikliği konusunda ilk adım 1922 yılında hükümet tarafından Alfabe Komitesi yaratılması oldu. 1923 yılında itibaren ise alfabe çalışmaları büyük hız kazandı. Fakat Türk toplulukları arasında Latin alfabesine ilk geçen Yakutlar olmuştur. Yakut Türkleri 1917-1933 yılları arasında bu alfabeyi kullanmışlardır. Tatar Türkleri de alfabe konusunda önemli adımlar atmışlardır. 1920 yılından başlayan bu süreç 1924 yılında yapılan Tatar, Başkurt ve Çuvaş aydınlarının katıldığı toplantıda alınan kararlardan sonra hız kazandı.

Komünistlerin dile olan yaklaşımı zamana göre farklılık göstermiştir. Buna sebep Sovyetler birliğinin sırayla birinci isimleri olmuş Lenin ve Stalin’in milletler ve dil meselelerinde farklı düşüncelere sahip olmalarıdır. Lenin milli özellikleri, yani dil, kültür ve milli duygu farklılıklarını yok ederek tüm milletleri bir çatı altında toplamak

arzusundaydı. Kullandığı ifadelerde her zaman milli özgürlük yanlısı olduğunu belirten Lenin, aslında Ruslaştırma politikasının en önemli ismiydi. Çokuluslu devletde Rus dil ve kültürünü hakim kılmak her yola el atmıştır. Her ne kadar mektuplarında, konuşmalarında “Sovyetlerin devlet dili yoktur” dese, devlet dili anlayışının diğer milletlere antidemokratik yaklaşım olacağını ve Marksist düşüncede böyle bir kavrama yer olmadığını söylese de, Rusça’yı Sovyetlerin hakimiyeti altındaki tüm milletlere yaygınlatmaya çalışmıştır. Stalin ve Lenin’in dil hakkında fikirleri neredeyse üst üste düşmekteydi.

Stalin’in Sovyetler birliğinin başına geçmesiyle birlikte yeni bir propaganda ortaya çıkmış oldu. Lenin’e nazaran daha radikal adımlar atarak çokuluslu devletten tek millet ve tek dile sahip devlet kurmak isteyen Stalin sovyetleştirme politikasını en ağır biçimde kullanmıştır. Sovyetler edebiyatı özel dikkat altında tutmaktaydılar. Türk kültürü kısıtlamalara maruz kaldı. Milli ve dini ayrımcılık yarattığı sebep gösterilerek Dede Korkut, Manas gibi destanlar toplanarak yok edildi. Bu destanlarla ilgili ilmi araştırma yürüten ve yayılmasını sağlayan kişiler de hükümetin hedefi haline gelmişti. Törekul Aytmatov, Kasım Tınıstanov gibi, Manas aydınlar destanı araştırmaları sırasında tutuklandı ve öldürüldü. Sovyetler milli kimliğin olmadığı “Sovyet yoldaşı” yetiştirmeye çalıştığı bir zamanda aydın kesimin Türk kimliğini tebliğ etmesi komünistlerin işine gelmemekteydi. Sovyetler aydınları Türklüğün hafızası olarak görmekteydi ve onların ortadan kaldırılması halinde toplum Türk kimliğinden arınmış olacaktı.

Bilindiği gibi Türk halkları edebiyat ve şiire özel marak duymaktalar. Bunu Sovyet hükümeti kendi lehine kullanmak fikrindeydi. Şairlere, yazıcılara iki seçim şansı bırakılmıştı: ya komünizmi övmeli, onu tebliğ etmeli, ya da Sovyet düşmanı, vatan haini iftirası atarak öldürülmeli. 1920-1950 yılları arasında Türk dünyasında yüzlerce edebiyatçı diktatör yönetime boyun eğmeyerek “Pantürkist” adıyla damgalandı, sürgün edildi, katledildi.

İKİNCİ BÖLÜM

2. KONGRE VE KONGRENİN TÜRK DİL BİRLİĞİ AÇISINDAN ÖNEMİ

2.1. İlk Türkoloji Kongresinin Bakü’de Gerçekleştirilmesinin Sebebi

Rusların bölgeyi işgal etmesinden sonra başlayan sosyal ve kültürel süreci asimile süreci, Batıdaki gelişmeler karşısında geri kalmışlık bütün alanlarda olduğu gibi dil alanında da reformları mecburi kılmıştır. Türk dünyası aydınları da hem geçmişin muhasebesini yapmak, hem de birliği devam ettirmek ve gelecek adına doğru adımlar atmak için bir toplantı düzenlemek kararı alır.

Dünya Oryantalistleri Doğu dillerinin durumunu değerlendirmek için ilk kez 1873 yılında Paris’te toplantı düzenler. Bu toplantılar üç yıl aralıkla düzenli olarak gerçekleştirilmeye devam eder. Türkoloji uzmanları 1900 yılında itibaren sadece Türk dilinin tartışılacağı ayrı bir kongre düzenlemek fikrini ortaya koyar. İlk kez 1913 yılında Samoyloviç tarafından otaya atılan bu fikir ekonomik destek temin edilemediği için gerçekleşmez. Böyle bir kongrenin toplanması için siyasi ve sosyal şartlar Bolşevik ihtilalinden sonra oluşur (Buran, 2016, s. 291).

Kongre 1926 yılında düzenlenmiş olsa da ön hazırlıklar Nisan 1924’ten başlamış ve bir organize komitesi oluşturulmuştu. Komitenin başkanı Gabiyev, sekreterliğine ise Ali Yusufzade seçildi. 6 Ağustos 1925’te Komite toplantısında kongrenin 6 Aralık 1925 tarihinde gerçekleştirilmesi planlandı. Davetiyelerin zamanında gerekli kişilere ulaştırılamaması ve Türkiye’deki bilim adamlarının kongreye katılmakta tereddüt etmeleri sebebiyle 3-4 Ocak 1926 yılında Komite yeni bir toplantı düzenledi ve kongrenin 26 Şubat 1926 tarihinde toplanmasına karar verildi. Türkiye temsilcilerinin kongrede iştirakına Sovyet hükümeti de büyük önem vermekteydi. 1925 yılında Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında imzalanan dostluk ve tarafsızlık antlaşmasından sonra komünistler Türkiye’nin Türk dünyasında olan nüfuzunu gözlemlemek niyetindeydi.

Tarihte ilk kez düzenlenecek olan Türk dili kongresinin Bakü'de gerçekleştirilmesin sebebi hakkında farklı değerlendirmeler vardır. Kongreye katılan Alman Türkolog Theodor Menzel kongrenin Bakü'de yapılmasının sebebi olarak komünistlerin Türk dilini konuşan toplulukların en gelişmiş şehri olarak Bakü'nü kabul etmeleri ve o dönemde Orta Asya'da bulunan karışıklığın böyle önemli bir toplantıya ev sahipliği yapamayacağını belirtmiştir. Fransız Türkologlara göreyse Bakü Pantürkist fikirli insanların en çok bulunduğu şehirdi ve bu komünistlerin tek bir hedefe odaklanmalarını sağladı (Oral, 2004, s. 117). Ayrıca Azerbaycan 1922 yılında Latin alfabesine geçme kararı almıştı. Bakü'nün alfabe değişimine öncülük etmesi gelecekte Kiril alfabesinin de burdan yayılmasını kolaylaştıracaktı. Sovyet hükümeti kongrenin kısa bir sürede düzenlenmesini istemekteydi. Komünistler Türk diline yapacakları saldırıları bu kongreden alınacak kararlara göre planlamayı hedefliyordu. Bakü'nün coğrafi ve ekonomik avantajı da vardı. Çarlık zamanından Azerbaycan'da tren sistemi kurulmuştu, Orta Asya'dan Hazar vasıtasıyla da ulaşım sağlanmaktaydı ve bu da Rusya'nın diğer bölgelerinden buraya gelmeyi kolaylaştırmaktaydı. Azerbaycan Türkiye'ye diğer bölgelere göre daha yakındı ve bu da Türkiye'den gelecek delegelerin katılımını hızlandırmış olacaktı. Bakü'de kışın diğer bölgelere nazaran fazla sert geçmemesi de katılıma sorun çıkarmayacaktı. Ayrıca Sovyetlerin Azerbaycan'da ve özellikle Bakü'de büyük askeri ve milis gücüne sahipti. Olası bir soruna hemen tepki verilebilecekti.

2.2. Kongreye Katılan İsimler

26 Şubat-6 Mart tarihleri arasında düzenlenen kongreye Türk dünyasından, Avrupa'dan ve Rusya'nın çeşitli bölgelerinden 93'ü Türk, 38'i diğer halklardan toplam 131 delege katıldı. Kongrenin resmi üyeleri çeşitli bölgelerden seçilmişti: Azerbaycan'dan 6, Nahçıvan'dan 1, Teşkilat Komitesinden 15, Gürcistan'dan 1, Ermenistan'dan 1, Acaristan'dan 1, Türkistan'dan 4, Kırım'dan 3, Tataristan'dan 6, Başkurdistan'dan 3, Kazakistan'dan 3, Özbekistan'dan 6, Türkmenistan'dan 4, Kırgızistan'dan 2, Oyrot Vilayetinden 1, Yakutistan'dan 3, Kalmuk Vilayetinden 1, Çuvasistan'dan 2, Çin'in Uygur Bölgesinden'den (Doğu Türkistan) 1, Abhaziya'dan 1, Hakasiya'dan 1, Karaçay'dan 1, Kuzey Kafkasya'nın Türkmen Vilayetinden 1, Bilimler Akademisinden 3, Doğu Bilimciler Cemiyetinden 2, Taşkent Üniversitesinden

1, Leningrad Üniversitesinden 1, Kuzey Kafkas İcra Komitesi Milletler Sovetinden 2, Ufa HMK'den 1, RSFSR Milletler Sovetinden 4, SSRİ MİK Milletler Sovetinden 1, Güney Azerbaycan'dan 2 kişi.

Kongrenin başkanlık divanı üyeliğine Ali Bey Hüseyinzade, N.Marr ve A.V.Lunaçarski seçilmişti. S.Ağamalıoğlu ise kongrenin spikeri olarak tayin edildi. Kongreye Azerbaycan'dan 2, Tataristan'dan 2, Kuzey Kafkasya'dan 2, Moskova'dan 2, Ukrayna'dan 1, Leningrad'dan 4, Kırım'dan 2, Dağıstan'dan 2, Zakafkasya'dan 2, Ermenistan'dan 1, Özbekistan'dan 4, Baskurdistan'dan 2, Türkiye'den 3, Almanya'dan 2, Macaristan'dan 1 kişi özel davetle çağırılmıştı. Bu isimler arasında F.Köprülüzade, A.E.Krımski, N.N.Poppe, L.Ligeti, N.Aşmarin gibi önemli Türkologlar da vardı. Kongreye Sovyetler Şurası Merkezi İcra Komitesi'nin (MİK) başkanı G.Musabeyov da davetliydi. Kongrede iştirak eden tek kadın Ayna Sultanova idi. Kongreye Katılan isimler:

1. Abdürrahim Ali Şakiroviç: muallim; Kazan Tatarı.
2. Abducabbarov Abdurreşid: Akademi Merkez başkanı; Özbek.
3. Ağazade Ferhad Rehim oğlu: muallim, Yeni Alfabe Komitesi üyesi; Azerbaycan Türkü.
4. Ağamalıoğlu Samet Hasan oğlu: Azerbaycan MİK başkanı; Azerbaycan Türkü
5. Ayvazov Sabri: edebiyatçı; Kırım Tatarı.
6. Akçokraklı Hüseyin: edebiyatçı; Kırım Tatarı.
7. Aliyev İbrahim Mahmudoviç: Dağıstan Türkü.
8. Aliyev Umar Caşuyeviç: Dağıstan Türkü.
9. Alnarov İbad: muallim; Karaçay.
10. Arifullin Sattar Arifullinoviç: Kazan Tatarı.
11. Atnaqulov Salah Sadri oğlu: “Kajur” neşriyatının baş redaktörü; Başkurt.
12. Ahundov Ruhulla Ali oğlu: gazeteci, “Bakinskiy raboçiy” gazetesi redaktörü; Azerbaycan Türkü.
13. Açaryan Raçiya Yakovleviç: profesör; Ermeni.
14. Aşınarin Nikolay İvanoviç: profesör; Rus.
15. Eyyubov Galimcan Süleymanoviç: Meşşeryak (Dağıstan).
16. Baytursun Ahmed Baytursunoviç: Akademi Merkez başkanı; Kazak.

17. Barahov İsidor Nikiforoviç: Yakut.
18. Bartold Vasili Vladimiroviç: akademik; Rus.
19. Bassariya Simon Petroviç: Abhaz.
20. Başkirov Aleksey Stepanviç: profesör; Rus.
21. Bektüre Şevgi: Kırım Tatarı.
22. Berdiyev Bekki: Akademi Merkez üyesi; Türkmen.
23. Bilyalov Mecid Masagutoviç: Başkurt.
24. Borozdin İlya Nikolayeviç: profesör; Rus.
25. Veltman Solomon Lazareviç: gazeteci; Yahudi.
26. Vilgadanov Gabdulahad Fazlıyeviç: Teptyar (Başkurdistan).
27. Vittek Paul: profesör; Alman.
28. Gabitov Habibulla Kahiroviç: eğitimci; Başkurt.
29. Gavrilov Mikail Filippoviç: Orta Asya Devlet Üniversitesi; Rus.
30. Gafurov Sibqat Satdıkoviç: Kazan Tatarı.
31. Geldiyev Muhammed: Türkmen.
32. Çenko Anatoli Nesteroviç: Rus.
33. Hüseyinov Mirze Davud: Kafkas Cumhuriyetlerinin Maliye Komitesi başkanı; Azerbaycan Türkü.
34. Hüseyinzade Alibey: profesör; Azerbaycan Türkü.
35. Gubaydullin Gaziz: doçent; Kazan Tatarı.
36. Daniyarov Bazarkurt: muallim; Kırgız.
37. Cebiyev Habib: “Komünist” gazetesinin redaktörü; Azerbaycan Türkü.
38. Canibekov Abdulhamid Şarşetveyeviç: muallim; Nogay.
39. Cevdetzade Hikmet: Osmanlı Türkü.
40. Jirkov Lev İvanoviç: profesör; Rus.
41. Zahri Aşureli: gazeteci; Özbek.
42. Zeynallı Hanefi Baba oğlu: redaktör, gazeteci; Azerbaycan Türkü.
43. Zifeldt-Simomyagi Artur Rudolfoviç: edebiyatçı; Eston.
44. İbrahimov Galimcan Girfanoviç: Akademi Merkezi başkanı; Kazan Tatarı.
45. İvanov Aleksey Andreyeviç: gazeteci; Yakut.
46. İvanov Pavel İvanoviç: Çuvaş.
47. İdelgujin Karim Abduloviç: Başkurt.
48. İlbek Meşrik Yunus oğlu: gazeteci; Özbek.

49. İlyasov Müseyib İbrahim oğlu: Bölgesel Halk Eğitim Şubesi müdürü; Kürt (Azerbaycan).
50. İnoqarnov Rahim Ahundcan oğlu: gazeteci; Özbek.
51. Gasımov Penah Elekber oğlu: Halk Maarif Komisarlığı (HMK); Azerbaycan Türkü.
52. Katanov Nikolay Gavriloviç: Hakas Tercüme Komisyonu üyesi; Hakas.
53. Köprülüzade Mehmet Fuat: profesör; Osmanlı Türkü.
54. Korkmazov Celaledin: Dağıstan HMK; Kumık.
55. Kosiyev Xonia Kosiyeviç: Halk Maarif şube müdürü; Kalmuk.
56. Krımski Agafangel Yefimoviç: akademik; Ukraynalı.
57. Kulayev Aleksandr İsakoviç: Oset.
58. Guliyev Mustafa: Azerbaycan Cumhuriyeti Halk Komisarı; Azerbaycan Türkü.
59. Kulbeşerov Boşim: Türkmen.
60. Lemanov İsmail: muallim; Kırım Tatarı.
61. Maksudov Gayez Kısamoviç: Maarif Komisarlığı üyesi; Kazan Tatarı.
62. Malov Sergey Yefinoviç: profesör; Rus.
63. Malsafov Zaurbek Kurazoviç: İnkuş.
64. Mamedbekov Kerim Huseynoviç: Dağıstan Türkü.
65. Memmedzade Cabbar Abbas oğlu: ADU muallimi; Azerbaycan Türkü.
66. Memmedzade Celil Memmed oğlu: Halk Komisarı muavini; Azerbaycan Türkü.
67. Manatov Şerif Ahmedoviç: muallim; Başkurt.
68. Menzel Theodor Theodoroviç: profesör; Alman.
69. Messaroş Yulius: profesör; Macar.
70. Miller Aleksandr Aleksandroviç: profesör; Rus.
71. Miryasov Sagid Gubaydalin: Başkurt.
72. Musayev Hesen Abdulla oğlu: talebe; Uygur.
73. Musayev Hüseyin Memmed oğlu: Nahçıvan HMK başkanı; Azerbaycan Türkü.
74. Nağıyev Cahangir Rustamoviç: Azerbaycan Türkü.
75. Nagovitsın İosif Alekseyeviç: Rusya HMK Milletler İttifakı başkanı; Votyak (Rusya).
76. Necefov Rzakulu: Azerbaycan Türkü.
77. Nedim Mamut: Kırım Tatarı.

78. Odabaş Habibulla Abdurraşid oğlu: muallim, Kırım Devlet Üniversitesi; Kırım Tatarı.
79. Oldenburg Sergey Fyodoroviç: akademik; Rus.
80. Ömerov İldes: Akademi Merkez çalışanı; Kazak.
81. Oşayev Halit Dudayeviç: Çeçen.
82. Pavloviç Mikail Pavloviç: Tüm Rusya Oryantalistleri Topluluğu; Yahudi.
83. Pepinov Ahmet Cevdet: Azerbaycan Devlet Neşriyatı; Azerbaycan Türkü.
84. Perengliyev Beşim: Türkmen.
85. Petrov Mikail Petroviç: edebiyatçı, muallim; Çuvaş.
86. Poppe Nikolay Nikolayeviç: Rus.
87. Radebold Walter: akademik: Alman.
88. Rahimi Şakircan: Özbek.
89. Rahmanov Bikcan: Özbek.
90. Rogdayev Nikolay İgnateviç: Kafkasya İلمي Cemiyeti: Rus.
91. Rudenko Sergey İvanoviç: profesör; Rus.
92. Saadi Gabdurahman Eynan oğlu: gazeteci; Kazan Tatarı.
93. Sabaşkin Aleksey Makaroviç: gazeteci; Oyrot.
94. Sabirov Rauf Ahmetoviç: Kazan Tatarı.
95. Sadri İsmail: Sosyal Terbiye şube müdürü; Özbek.
96. Samoyloviç Aleksandr Nikolayeviç: profesör; Rus.
97. Baysedali Aziz: Akademi Merkezi üyesi; Kazak.
98. Siyuhov Seferbey Hatsutseviç: Adıgey.
99. Safronov Anempodist İvanoviç: edebiyatçı; Yakut.
100. Suleyev Bilal Suleyeviç: muallim; Kazak.
101. Sultanova Ayna: muallim; Azerbaycan Türkü.
102. Sultanov Hemid Hesen oğlu: Nahçıvan HKS başkanı; Azerbaycan Türkü.
103. Tağızade Abdulla: talebe; Azerbaycan Türkü.
104. Tibilov Aleksandr Arsenyeviç: Oset.
105. Takov Nana Hasanoviç: Karaçay.
106. Tomaşevkiy Vsevolod Bronisloviç: profesör; Rus.
107. Tmistanov Kasim: muallim; Kırgız.
108. Turyakulov Nazir: gazeteci; Kazak.
109. Usbaşev İbrahim Musayeviç: Balkar.

110. Usmanov Mecid Sagitoviç: muallim; Kazan Tatarı.
111. Usmanov Şamil Hayruloviç: edebiyatçı; Kazan Tatarı.
112. Utamişev Gani Fahreddinoviç: Kazan Tatarı.
113. Feyzi Edhem Mustafa oğlu: Dağıstanlı.
114. Ferit Hurşid: konsolol; Osmanlı Türkü.
115. Hakimov Neymat Eynatulla oğlu: gazeteci; Kazan Tatarı.
116. Hocayev Halit Seid: muallim; Özbek.
117. Hubiyev Abdulkerem Karaçaylı: Karaçay.
118. Tsey Daud Hatiroviç: Adıgey.
119. Çobanzade Bekir Vahap oğlu: profesör; Kırım Tatarı.
120. Şebüsteri İbrahim Rza oğlu: savcı; İran Türkü.
121. Şakirov Zakir Şakiroviç: muallim; Başkurt.
122. Şamuradov: Türkmen.
123. Şamhalov Abdullatif: Avar.
124. Şeref Galimcan Şerefoviç: muallim; Kazan Tatarı.
125. Şerba Lev Vladimiroviç: profesör: Rus.
126. Efendiyeve Bala İbrahimoviç: Azerbaycan Türkü.
127. Yudahin Konstantin Kuzmiç: Rus.
128. Yumankulov İbrahim: Kazan Tatarı.
129. Yunusov Gazi Alim: Akademi Merkezi başkan muavini: Özbek.
130. Yakovlev Nikolay Feofanoviç: profesör: Rus.
131. Yakupkamal Yakum Memet oğlu: Kırım Tatarı (Nerimanoğlu & Ağakişiyev, 2006, s. 441-446).

Alman Türkolog T. Menzel kongrenin meşhur Türkolog W. Radloff şerefine düzenlenmesini, Türkiyeli temsilcilerse İsmail Gaspıralı şerefine düzenlenmesi talebinde bulunur. S. Ağamalıoğlu her iki teklifi kabul etdi ve Birinci Türkoloji Kongresi İsmail Gaspıralı ve Wilhelm Radloff adına düzenlenmesi kararı alınır.

Türkologlardan V. V. Barthold “*Türk halklarının bugünkü durumu ve yapılması gerekenler*”, S. F. Oldenburg “*Türk halkları arasında yurtseverlik çalışmalarının yöntemleri*”, A. A. Müler “*Türk halklarının tasviri sanatı hakkında*”, F. Köprülüzade “*Türk halklarının edebi dillerinin gelişimi hakkında*”, A. N. Samoyloviç “*Türk dili araştırmalarının bugünkü durumu ve yapılması gerekenler*”, B. S. Çobanzade “*Türk*

lehçelerinin araştırılmasının bugünkü durumu” ve “Bilimsel terminoloji sistemi hakkında.” H. Zeynallı “Türk dillerinde bilimsel terminoloji hakkında”, A. R. Zilfeld-Simomyagi “Türk dillerinde bilimsel terim yapma yolları”, S. Y. Malov “Eski Türk dilleri araştırmalarının bugünkü durumu ve bazı tespitler”, F. Ağazade “Türk dillerinde düzyazı”, N. F. Yakovlev “Türk halklarının sosyal ve kültürel şartlarına göre alfabe sisteminin kurulması”, C. Memmedzade “Türk halklarının alfabeleri hakkında”, Kemanov “Türk dillerinin öğretimi yöntemleri”, N. N. Poppe “Türk dilleri ile Altay dillerinin akrabalığının tarihi ve çağdaş durumu”, H. Seref “Arap ve Latin sistemli siffler ve onların Türk-Tatar halkları için uygulanması”, T. Menzel “Balkan Türk edebiyatı araştırmaları ve sorunları” konusunda önemli açıklamalarda bulunur. Meşhur dilci-alim, fonetikçi L. V. Serban “İmlanın temel prensipleri ve bunların sosyal değeri” ve “Ana dili öğretiminde yeni yöntemler” başlıklı raporu büyük beğeni toplar. R. Y. Açaryan “Türk ve Ermeni dillerinin karşılıklı ilişkileri” konulu konuşmasında tarih boyunca Türk dilinin Ermeniceye olan etkisinden söz etmiştir. Onun düşüncesine göre eski Ermeniceden (grabar) yeni Ermeniceye (aşgrabar) geçişinin en büyük nedeni de Türk dili etkisidir. Açaryan’ın bu objektif açıklaması tarihin sahteleştirilmesi ve inkar olunmasına karşı en büyük kanıt olmuştur (Nerimanoğlu & Ağakışiyev, 2006, s. 8).

Birinci Türkoloji Kongresi 131 delegenin katılımıyla 26 Şubat-6 Mart tarihleri arasında toplam 17 toplantı geçirdi. Toplantılarda Türk diline, edebiyatına, tarihine, gelişim sürecine, günümüzdeki duruma dair 38 araştırma raporu sunulur.

2.3. Kongrede Tartışılan Konular

Birinci Türkoloji Kongresi 26 Şubat 1926 tarihinde resmen faaliyete başlar. Kongreyi Ağamalıoğlu katılımcıları selamlayarak kongrenin Türk diline yapacağı hizmetten bahs ederek açar. Daha sonra kongrenin Riyaset Heyeti’nin (RH) belirlenmesi için sözü Ebdül Cabbarov’a bırakır. E. Cabbarov heyetin aday kadrosunu açıklar: Samed Ağamalıoğlu, Ahundov Ruhulla, Bartold, Baytursun, Barahov, Borozdin, Hebib Cebiyev, İbrahimov Gelimcan, İdelguzin, Köprülüzade, Korkmasov, Nahamov, Nagovitsın, Oldenburg, Pavloviç, Samoyloviç, Tınstanov, Çobanzade, Berdiyev, Akçökraklı, Aliyev Umar, Menze. Riyaset Heyeti’nin kabul edilmesinden

sonra onursal üyeler seçilir: Ali Bey Hüseyinzade, Bang, Guliyev Mustafa, Marr, Lunaçarski, Tomsen.

Vekalet Komisyonu'na Memmedzade, Tomaşevski, İvanov Aleksey, İvanov Pavel ve Ebdül Cabbarov seçilmiş oldu. Kongrenin yayın komisyonu Zifeld, Yakovlev, Maksudov, Gabitov, Rehimi ve Oşayev Halit'e havale edilirken katip olarak Gasımova, Weltman, Gildiyev, Odabaş ve Ayna Sultanova görevlendirilmiş oldu. Tüm genel ve idare kurul tayin edildikten sonra RH kongrenin toplanması için çaba sarf eden tüm kurumlara tebrik telgrafları gönderilmesi konusunda karar kabul eder. Böylece kongrenin birinci toplantısı bitir (Nerimanoğlu & Ağakışiyev, 2006, s. 17-30).

Bakü Türkoloji Kongresinde Türk dilinin karşılaştığı yedi büyük problem müzakere edilir. Bu konular:

1. Alfabe sorunu
2. Yazım sorunu (imla-orfografi)
3. Terim sorunu
4. Öğretim yöntemleri (Tedris metodik meseleler)
5. Akrafa ve komşu dillerin karşılıklı ilişkileri
6. Edebi dil ve ortak edebi dil sorunu
7. Kök dil teorisi ve Türk halklarının tarihinin araştırılması

2.3.1. Alfabe

Türk dilinin alfabe sorunu konusunda ilk çözüm arayan Mirze Feteli Ahuntzade olmuştur. 1857'den alfabeye ilgili araştırmalara başlamış, ilk önce Arap alfabesinin ıslah olunması gerektiğini, 1878'de ise artık bu alfabenin gelişimi önlediği gerekçesiyle tamamen Latin alfabesiyle değiştirilmesi gerektiğini söylemiştir. Alfabe konusunda İ. Gaspiralı, C. Memmedguluzade, F. Köçerli, A. Şaig gibi isimler de önemli çalışmalar yapmıştır. 1922 yılında Azerbaycan'da "Yeni Türk Alfabesi Komitesi" oluşturulur ve alfabe değişimi resmen başlamış olur.

Alfabe sorunu kongrenin ilk kez 2 Mart tarihinde gerçekleştirilen dokuzuncu toplantısında seslendirilir. Yakovlev Türk yazı dilinin gelişme gösteremediyini, bunun

da insanların sosyal hayatını olumsuz etkilediyini belirtir. Onuncu toplantıda söz alan Jirkov Arap alfabesinin milli kültür ve edebiyat alanında reformların önünü kesen ilk unsur olarak gördüğünü belirtir. Jirkov alfabedeki teknik soruna dikkat çekerek onun gelişen teknolojiye yani yazı makinalarına uygun olmadığı fikrini taşır. Her ne kadar elyazma üsulunun güzel olduğu kabul etse de bunun zaman kaybına yol açtığı bildirir. Arap alfabelerinin yazı makinalarında kullanımıysa yazım hatalarına ve sorunlara sebep olduğunu belirtir. İkinci bir sorunsu elyazma metodunda gözlemlenen sıkıntılardır. Jirkov, Arap alfabesinde harflerin bir birine aşırı bensemesini sebep göstermiş, en ufak bir nokta yalnızının bile anlatılmak istenen fikre tesir ettiğini bildirmiştir. Fakat Latin alfabesinde harfler bir birinden çok fazla farklılık gösterdiklerinden böyle bir ufak sorunun bile büyük problem yaratmayacağını bildirir. Yakovlev ayrıca Arap alfabesinde yer alan 81 işaretin Türk dili için fazla olduğu, makinalarda yer alan 76 işaretin yeterli olduğu ve ilave olarak nokta, virgül, soru işareti, parantez ve s. gibi işaretlerin de yer aldığı belirtir.

Memmedzade terminoloji, imla meselesi ve ilkokullardaki eğitim yöntemlerinin alfabe konusuna doğrudan birbiriyle bağlı olduğunu belirtir. Arap alfabesinin kısa tarihine değindikten sonra alfabede bulunan harflerin Türk diliyle uyumsuzluğundan bahs eder. Türk dilinde “sad” ve “zad” harflerinin kullanılmadığını, Arap dilinde kullanılan sadece 3 ünlü harfin yetersiz olduğunu fikrini taşır. Her ne kadar bu 3 ünlü harf kullanılma yerlerinden aslı olarak anlam sayılarını arttırmış olsa da, bu fazlaşma ilkolculda eğitim gören çocukların kafasını karıştırmakta ve eğitimi zorlaştırdığını bildirir. Atalarımızdan miras kalan bu alfabenin kaybetmek korkusunun onuda derinden üzdüğünü belirtmiş, bu alfabenin ahalinin sadece %10-15 gibi bir kesimi tarafından anlaşılmasının onu tedirgin etdiyini söylemiştir.

Galimcan Şeref böyle bir yazı tipi (şrift) değişikliğinin büyük ekonomik ve sosyal kaynak gerektiğini belirterek söze başlamıştır. Şriftin insan düşüncesinin ve aklının aktarılmasında telefon, telegraf ve radiodam bile önde olduğunu, bu yüzden doğru seçim yapılması gerektiğini bildirerek sekiz ölçek belirlemiştir:

1. Seçilecek olan şrift yazı dilinde anlatılmak istenen fikri bire bir karşılamalı
2. Matbaa ve elyazma metnin okunma hızı yüksek olmalı
3. Yazma hızı yüksek olmalı
4. Yeni şriftin matbaa teknolojisine uygulanması mümkümlüyü

5. Şrftin kağıt üzerinde okunaklılığı
6. Yeni şrftin kullanılacağı teknolojinin yaygınlaşma potansiyeli
7. Uluslararası ilişkilerde kullanım rahatlığı
8. Harflerin dış görünüşlerinin ilgi çekiciliğı (Nerimanoglu & Ağakişiyev, 2006, s. 223).

Umar Aliyev, konuşmasında farklı okullarda uygulanan Arap ve Latin alfabelerinin eğitime olan etkilerini kıyaslayarak, Arap alfabesine dayalı okullarda bu sürecin aylar, hatta yıllar sürdüğünü, Latin alfabesinin ise beş-altı hafta içinde öğrenilmesinin mümkün olduğunu bildirmiştir. Her ne kadar Kuran'ın harflerinden farklı olduğu için muhafazakarların öfkesine sebep olsa da insanların maddi ve manevi refahı için Latin alfabesine geçilmenin şart olduğu fikrini savunur. Umar Aliyev Arap alfabesinin olumsuz yönlerini eleştirirken yazıda ünlülerin kullanılmamasından dolayı kelimeyi anlamanın zor olduğunu, harflerin bir birine falza benzerlik göstermesi sebebiyle yazım yanlışlarının oluşmasını, aynı işarenin bazen ünlü, bazense ünsüz harfi belirtmek için kullanıldığını bildirmiştir.

Soltan Mecid Efendiyev Latin alfabesine karşı fikirleri yorumlamıştır. Efendiyev alfabe değişiminin eski kitapları yararsızlaştıracağı ve bu kitapları yeni alfabeyle aktarmada ekonomik sorunların oluşacağını, çok fazla zaman alacağını söyleyenlere karşı çıkmıştır. Yeni alfabeyle aktarma konusunda Almanya'da Arap alfabesinden de zor olarak görüldüğü Gotik alfabenin aktarımının nasıl hızlı yürütüldüğünü örnek göstermiş ve bunun büyük ekonomik sorun oluşturmadığını, doğru planlama oluşturulduğu müddetçe başarıya ulaşacağını belirtmiştir. Efendiyev'e Latin alfabesinin kabulü insanların geride kalmışlığı, ruhanilerin hükümranlığı kıracak ve sosyo-kültürel gelişmelere sebep olacağını belirtir.

Ahmed Baytursun, Yakovlev'in "işaret ne kada az olsa o kadar iyidir" fikrine karşı çıkarak, bu fazlalığın dilin ses özelliğini genişlettiğini bildirir. O, alfabe değişikliğinin sadece geçerli alfabe başarısız olduğunda ve ya genel alfabe olmadığında gerçekleştirilmesi gerektiğini, her ne kadar Arap alfabesinde sorunlar olsa da bunların ıslah oluna bileceği fikrindeydi. Arap alfabesinin en ideal imla kurallarına sahip olduğu belirtmiştir.

Barahov, yaptığı konuşmada 1917 İhtilali'nden sonra Yakut aydınlarının çabasıyla Latin alfabesine geçişin sağlandığını ve bu değişimin ne kadar faydalı olduğunu

belgelerle kanıtladı. İhtilale kadar Yakut Türkçesi neredeyse konuşulmamaktayken, alfabe değişiminden sonra bu sayının 30 bin kişiye ulaştığını, bir sıra gazete ve dergi çıkarıldığını söyler. Barahov Yakut Türklerinin hangi alfabenin daha üstün olduğuyula ilgilenmediklerini, bunun yerine kongre tarafından kabul edilecek Ortak Türk Yazı Sistemi uygulanmasını desteklediklerini belirtir. Barahov'un bu konuşması büyük beğeni ve destek toplar.

Pavel İvanov, Çuvaşların 50 yıl önce kabul ettikleri Rus alfabesi hakkında konuşarak iki konuya aydınlık getirmeye çalıştı: ilki bir alfabenin konuşulan dilin ses bakımından ne kadar kapsadığı, diğeri yazım konusunda sağladığı rahattır. Rus alfabesinin mükemmel olmadığını, fakat bu haliyle bile insanlar tarafından kabul gördüğünü, 50 yılda onlarla kitab bastırıldığını ve eğitimde her hangi bir sorunla karşılaşmadığını belirtir. Yazım konusunda satır üstü yazıların bir az zorluk çıkardığını söylese de, bu durumun fazlalık göstermediğini bildirir. Dolayısıyla her hangi bir alfabe değişiminin gerekmediği fikrindedir. İvanov Çuvaşların Türk-Tatar alfabesiyle okuma yazmada zorlandıklarını, kongrenin ortak alfabeğe geçme kararı alacağı takdirdeyse bu dilin Çuvaşları da etkileyeceğini ve anlama sıkıntısının ortadan kalkacağına inandığını söyler.

Korkmazov Arap harflerinin kendini muhafaza ederek bu güne geldiğini ve kitlenin belirli bir kesimine hitab ettiğini belirtir. O, Latin alfabesininse çok fazla reformlar yaşamış ve her defasında insanlar arasında daha da kolay anlaşılmiş, yaygınlaşmış olduğundan, Azerbaycan ve Yakut Cumhuriyetlerinde uygulanan yeni sistemlede denenmesinden sonra elde edilen başarılar sonucunda bu yeni alfabeğe geçilmesi gerektiğini söyler.

Galimcan Şeref Türk halkının geride kalmış gösterilerek alfabe değişikliği ile bu aksaklığın aradan kaldırılacağına inanmadığını söyler. Daha sonra Jirkov ve Yakovlev'in konuşmaları hakkında firkinin bildirerek onların alfabe konusunda samimi olduklarına inanmadığını belirtir. Galimcan Jirkov'un Yeni Doğu toplusunda basılan bir makalesini hatırlatdı. Makalede Jirkov "Rus alfabesinde olan mezziyet Latin alfabesinde bile yoktur" diye belirtir. Galimcan Şeref Jirkov'un Türklerin Latin alfabesine geçmesini kültürel gelişmesi için değil, Arap alfabesi etkisinin bir an önce yok etmek istemesi gibi yorumlamıştır.

Aliyev Dağıstan ve Kafkaslarda Latin alfabesine geçiş sürecinde kabul edilen prensipleri belirtti:

1. Dilde yer alan her fonem için bir işaret belirlemeli
2. İşaretler Latin harfleri ve onlardan sade çizgilerle türemiş olmalı
3. Rus harfleri kullanımından uzak durulmalı
4. Yabancı dilden geçmiş fonemler sadece dilin kendi fonemleri ile işaretlenmeli
5. Arap alfabesinde gözlemlenen ve kendi aralarında aynı kullanıma sahip işaretler kabul edilmemeli
6. Harflerin üzerinde fazla çizgi, nokta ve s. işaret kullanılmamalı
7. Bir fonem için iki ve ya üç işaretin birleşmesi kullanılmamalı
8. Latin alfabesinin mümkün oldukça orijinalliyini korumak
9. *Ünsüzlerin uzantılmasını belirtmek için harf tekrarlanmalı*
10. *Söz önünde yer alan ünsüzlerin kalın olduğu belirtmek için özel işaretler kullanılmalıdır* (Nerimanoğlu & Ağakışiyev, 2006, s. 278-279).

2.3.2. Yazım Sorunu

Yazım meselesi kongrenin 1 Mart tarihinde düzenlenen altıncı toplantısında tartışılır. İlk konuşma yapan Şerba yazım meselesinin alfabe ile büyük bağlantıda olduğunu, bazı kişiler tarafından bu meselenin alfabenin bir alt grubu olarak gösterilmesini yanlış bulduğu belirtir. Yazım, İmla ve ya Orfografi diye adlandırılan, dilbilimin önemli altbaşlığı olan bu meselenin ehemmiyetini diğer dillerden örneklerle esaslandırmıştır. Rus dilinde “voda” (su) yazıldığı halde “vada” diye okunduğunu örnek göstererek bu meselenin alfabe ile hiçbir ilgisinin olmadığını, yazım meselesi olduğunu bildirir. Daha sonra Fransız dilinde “g” harfinin “e”, “i”, “y” harflerinden evvel kullanıldığında “j”, “a”, “o” harflerinden sonra kullanıldığında ise “r” gibi telaffuz edildiğini söylemiş, bu konunun ise alfabe meselesi olduğu izah etmiştir. Şevba’ya göre yazım meselesinde 4 prensip var: *fonetik, etimoloji, tarihi ve ideografik*. Fonetik prensip kelimenin söylendiği gibi yazılmasıdır. Cüzi istisnalar görülse de Rus dili, Alman dilinde yer alan kelimelerin %80’i bu prensiptedir. Etimoloji prensipte kelimeler kelime hisseleri olan kök, önkoşma, ek gibi hisselerle ilişkiden aslı olarak yazılmaktadır. Tarihi prensipte atalarımızdan kalma, onları kullandığı gibi yazmaya çalışılmaktadır. İdeografik prensip bazı dillerde olan kelime cinsiyeti için

kullanılmakta ve özel kurallarla belirtilmektedir. Şerba Türk dili için fonetik ve etimolojik prensiplerinin kombine edilmesiyle oluşturulacak yazım kurallarının en iyi seçim olacağını ifade eder.

Jirkov yaptığı konuşmada Şerba'nın etimoloji yazım prensip fikrini Türk diline uygulanmasını doğru bulmayarak sadece fonetik prensibi desteklediğini belirtir. Buna sebep Türk diline geçen yabancı sözlerin yazımı meselesi olduğunu söyler. Yabancı dillerden alınan kelimelerin çoğunun ahenge uymadığını söyler. Bu sebeple Türk dilleri alınan kelimeleri kendine uydurmaktadır. Şerba bu konuda dikkat edilmesi gereken sözlerin halk ve edebi dil tarafından nasıl benimsendiği meselesi olduğunu bildirir. Örneğin, Azerbaycan'da gazete ve dergilerde kelimeler söylenildiği gibi yazılmamakta, yani fonetik prensibe dikkat edilmemektedir. Buna sebep edebiyatın hiçbir zaman halkın diline esaslanamaması, sadece aristokratlara göre yazılmasıdır. Aristokratya alınan bu kelimeleri orijinal dilde kullanıldığı gibi istifade etmeye çalışmış, diğer insanlar da bunu tekrarlamışlardır. Şerba bu sistemin yanlış olduğunu ve Türk dilinin toplum içinde yaygınlaşması için fonetik prensibin uygulanmasını savunmuştur.

İbrahimov konuşmasını 3 bölüm olarak yaptı. Birinci hissede 19. yüzyıla kadar mevcut olan eski yazım kurallarını analiz eder. İkinci kısımda Arap alfabesinin ıslahı ve Türk halklarının yazım meselesi reformlarına yönelik hareketlerden bahs eder. Son kısımdaysa Türk toplulukları arasında dilde gözlemlenen uyumsuzlukları, çelişkileri analiz ederek birkaç çözüm önerisinde bulunmuştur. Türk yazım kurallarının kesinleştirilmesi için aşağıdaki özellikleri dikkata alınmasını belirtir:

1. Sinharmonizm –Türk lehçelerinde sözlerde kalın ve ya ince olmaktadır, ekler de bu kurala uymaktadır. Yazım kuralları tertip edildiğinde bu özellik dikkate alınmalıdır.
2. Yazım kuralları kabul edileceği zaman fonetik prensip dışında morfoloji özellikler de dikkate alınmalıdır. Örneğin Kazan Tatarlarında farklı fonetik zenginlik gösteren 6-7 edebi lehçe vardır. Fonetik prensip sadece bir lehçeyi esas götürerek yapıldığından diğer lehçelerin tüm özelliklerini yok etmiş olacağız.
3. Tüm lehçelerde mevcut olan başına buyrukluğu ortadan kaldırmak için

kongre radikal adımlar atmalıdır.

4. Türk edebiyatının yeniden oluşturulması için tüm lehçelerin ortak işaret ve harflerinin olmasını sağlamalıyız (Nerimanoğlu & Ağakışiyev, 2006, s. 158).

Rahimi Özbeklerde sinharmonizmin olduğunu, bunun Tacik dilinin şehir ahalisini etkilediği, köy ve kırsaklarda yaşayan insanların ise bundan etkilenmediği sebebinin olduğunu belirtir. Ayrıca Arap alfabesinden hamza işaretinin Özbek yazısında kullanılmasının da ağırlık yarattığı fikrini belirtir. Rahimi yazım meselesi reformunda alfabenin büyük söz sahibi olduğu, yazım ve alfabe meselelerini kongrenin doğru ilişkilerle ayarlaması gerektiğini bildirir.

Şamil Usmanov kendi konuşmasında da alfabe ve yazım meselesi kavramlarının bir biriyle karıştırılmaması gerektiğini söyler. Fakat alfabenin kusursuzlaşması halinde yazım hatalarının da azalacağı bildirir. Usmanov konuşmasında aheng meselesine de deyinir. Türk diline geçen “İshak”, “kitap”, “Galimcan”, “İbrahim” gibi kelimelerde, teknolojinin gelişmesiyle birlikte dilimize dahil olan “kino”, “kilogram”, “kilometre”, “hidro” gibi sözlerin nasıl ahenge uygunlaştırılacağı meselesine dikkat çekerek, eğer uzmanlar “kilogram” yerine “kilogram” ve ya “hidro” yerine “hidro” gibi kelimelerin kullanılması gerektiğini düşünmüşlerse çok büyük hata yaptıklarını belirtir. Konuşmasının sonunda Arap harflerine yeni işaretler getirerek kullanılması gerektiği fikrini savunanları eleştirmiş ve bu adımın atılacağı halde yeni yazım hatalarının oluşmasının kaçınılmaz olduğunu bildirmiştir.

Şerba yeniden konuşmak için söz alır. O, Jirkov’un söylediği fikirleri yorumlar. Şerba yabancı dillerden geçen kelimeleri dilde iki tür varlığını koruduğunu belirtir: ya Rus ve İtalyanlar gibi alınan kelimeleri olduğu gibi kabul etmek, ya da Almanlar gibi bu kelimeleri farklılaştırmak. Almanlar bu farklılığı belirtmek için “u” sesi, *th*, *ph* gibi ses birleşmeleri kullanmaktadır diyerek, yazım meselesinde tarihi prensiplerin sorunlar teşkil ettiğini söyleyerek, İngilizlerin bu tekniği kullanarak dillerini nasıl zorlaştırdıkları örneğini verir. Bu yüzden de Şerba, yazım meselesinde en iyi yol olarak fonetik metodu seçmenin doğru olacağını savunur. Bazı durumlardaysa o da Yakovlev gibi etimoloji metodun kullanılabileceğini belirtir.

Toplantının sonun Riyaset Heyeti yazım meselesinin çözümü için Şerba, Jirkov, Galimcan İbrahimov, Rahimi, Ağazade, Baytursun, Aliyev, Çobanzade, Habitov, Geldiyev, Yakovlev, Eyyubov'dan oluşan komisyon oluşturulmasına karar verdi. Komisyon başkanı olarak da Umar Aliyev atanır (Nerimanoğlu & Ağakişiyev, 2006, s. 171).

2.3.3. Terim Sorunu

Terim sorunu kongrede 2 Mart tarihinde Ağamalıoğlu başkanlığında düzenlenen sekizinci toplantıda müzakereye açılır. Bu konuyla ilgili ilk konumayı Zifeld yapar. O, sosyal yapının gelişmesiyle dilin de geliştiği fikrindeydi. İnsan cemiyeti her kültürel-ekonomik ilerleme gösterdikçe dilde buna bağlı olarak yenilik göstermelidir. Teknoloji, siyasi hayat karmaşıklaştıkça insan beyninde bu yeni kavramlara isim verme talepleri doğuyor. Eğer dilde bu kavramları karşılayacak kelime yoksa diğer dillerden alınır. Zifeld'e göre Türk topluluklarının edebi dili yaşam mücadelesi vermektedir. Dili yaşatmak için ve yeni sözler yaratarak dili genişletmek için ilmi teşkilatlar, devlet komisyonları, edebiyat ve matbaa bilikte çaba sarf etmelidir şeklinde görüş bildirir. Zifeld karmaşık kelimelere karşılık bulunamadıkta edebi dilin kullanılabilirliğini korumak için dilin köklerinden yeni kelimelerin üretilmesi gerektiği fikri savunur. Örneğin yerbilim (coğrafya), yıldızbilim (astronomi), subilim (hidroloji) ve s. Zifeld ayrıca yeni kelimelere karşılık bulunmasında yerel halk dilinin diyalektlerin kaynak olarak kullanılması taraftarı olduğunu söyler. Halk şivelerin taranmasında köy ve kasabalarda görev yapan öğretmenler görevlendirilmeli ve topladıkları bilgiler dilbilimciler tarafından esaslı incelenmesi gerektiğini belirtir. Bu tekniğin yetersiz kaldığı halde yeni kelimeyi yabancı dilde olduğu gibi kullanmaktan başka çare kalmadığını bildirdiğini ifade eder.

Çobanzade konuşmasında terminlerin iki önemi: ilmi ve pedagoji önemleri olduğunu belirtir. Terimlersiz okullarda eğitimin ve kitapların tertibinin imkansız olduğunu belirtmiş, şuan sadece ilkokul ve okullarda kullanılan terimlerin yetersiz olduğu halde gelecekte kurulacak üniversiteler için bu sorunun şimdiden çözülmesi gerektiğini ısrarla bildirir.

Zeynalli 1917 yılına kadar Türk halklarının her hangi bilimsel terminolojisinin olmamasını, çevirmenlerin ve yazarların kendi düşüncelerine uygun terimleri kullandıklarını, böylece konunun anlaşılmasının zorlaştığını söyleyerek konuşmasına

başlar. Bilimsel edebiyatların yaranmasını sağlamak için devletler sabit terminoloji yaratmak zorunda olduğu fikrini savunan Zeynallı terimlerin nasıl oluşturulması konusuna da değinir. Onun savunduğu prensipler bunlardır:

1. Terminoloji oluşturulurken öncelik halkın kendi yaratıcılığında araştırılmalı, yeni kavramlara karşılık ilk önce dilin kendi imkanlarıncaya karşılanmaya çalışılmalıdır.

2. Değiştirilmesi mümkün olmayan Arap-Fars terimleri bir süre daha dilde tutulmalı, bu terimlerden sadece toplumun geneli için anlaşılır olanlar kullanılmalıdır. Avrupa tarzı terimler konusunda iki yol izlenmelidir: birinci Avrupa halkları tarafından bile değiştirilmeyen terimleri olduğu gibi kabul edilmeli; ikincisi genel esaslı, fakat her dile uyum sağlayan terimleri kısmen tercüme ederek kullanılmalıdır.

Bilimsel dilin hudutlarının belirlenmesi gerektiğini söyleyen Zeynallı, bilim dilinin artık dar anlamdan çıkmasını, yani konuşulanların sadece bu alanın uzmanları tarafından anlaşılmasının yeterli olmadığını, izah edilen konunun geniş kitlelere hitap etmesi gerektiğini fikrinde durur. O, kabul edilecek terimlerin içeriklerine dikkat edilmesi gerektiğini söylemiştir. Birincisi yabancı dillerden sadece söz kökleri alınmalı, ikincisi bu köklere Türk diline özgün doğru hisse ve ekler artırılmalıdır.

Zeynallı Türk dilinin zengin bir dil olduğunu, dilin derin bilimsel araştırmalar sonucunda kendi terminolojisinin oluşturulması için bir çok malzeme vereceğine inanmaktadır. Onun terim meselesindeki tüm fikirleri şöyle özetleyelim:

1. Terminolojinin hazırlanmasında Türk lehçeleri tüm grupları için ortak prensipler hazırlanmalıdır.
2. Bilimsel terminolojinin esası Türk dillerinin prensipleri olmak zorundadır.
3. Terim hazırlanmasında Türk kelimelerine geniş yer verilmelidir. Halk tarafından asimile edilen Arap-Fars kelimeleri de Türkçe terim olarak kabul edilmelidir. Şöyle ki, Azerbaycan terim konusunda bioloji alanında %80, sosyal bilimler alanında %50-lik büyük gelişme göstermiştir.
4. Bilimsel dilin hudutları belirlenmelidir.
5. Yabancı terimlerin dilimize etkisini dikkate alarak bu kelimelerin Türk lehçelerine tabi eilmesindeki gramer kuralları araştırmak.

6. Kongre kararlarına uygun bilimsel rehberlik ve bu kararların uygulanması için terim sorunlarını çözebilecek ilmi merkezin kurulması (Nerimanoğlu-Ağakışiyev: 2006: 188).

Habibulla Odabaş da kongrede terim meselesiyle ilgili tezini seslendirmiştir. Onun tezi 15 maddeden oluşmaktadır:

1. Dilde yeni bir sözün yaranması sosyal çevriliş, yeni hareket, edebi mektebin yaranması, yeni bir keşif ve ya icadın ortaya çıkmasıyla alakadardır.
2. Telabatın olduğu her bir yeni söz bu şekilde yaranmaktadır:
  - a) Dilin ana kurallarına dayanılarak yeni kelime aynı dilin mevcut olan söz malzemesinden yaranmakta: a) uzun zaman önce unutulmuş sözlerin ya eski, ya da yeni anlamda kullanılmaya başlanması; b) canlı dilin malzemelerinden yeni kelimelerin doğması; c) canlı dilin kelimelerinin ilkin anlamından farklı biçimde kullanılması.
  - b) Yeni kavramlar aynı dilin belirli sosyal-tarihi ilişkilerde olduğu dillerin kelimelerine ifade edilmektedir ki, burada iki yol var: a) genellikle Rus, Fransız, İngiliz dillerinden Avrupa dillerinden özel anlamları ifade etmek için yeni kelimeler alınmakla; b) Arap ve Fars dilinden kelimeler alınmakla.
  - c) Yeni keşif ve buluşlar yaratıldıkları ülkelerde isimlenir ve oradan diğer dillere yayılır, örneğin: “*algebra*”, “*telefon*”.
  - d) Yeni sözler başlangıcını mucitler, alimlerin adlarından alır, örneğin: *darwinizm*, *leninizm*, *ampermetr*.
3. Canlı organizma bir organizma olan dil sürekli olarak *arkaizm* (unutulmuş kelimeler), *neologizm* (yeni kelimeler) ve *varvarizm* (dilin kurallarına uymayan yabancı kelimeler) gibi unsurlarla mücadele etmekte ve onları kendi kurallarına tabi etmeye çalışmaktadır.
4. Bu olay istisna teşkil etmeyerek tüm dillerde “*pürizm*” hareketi adlanmaktadır.
5. Arkaizm, neologizm ve varvarizmlere dikkatli ve bilinçli davranılmalı, onların dile belirli bir olumlu etki ettiklerini de unutmamalıyız.
6. Muhtelif Türk lehçelerinde pürizm kendini aşağıdaki şekillerde

göstermektedir:

- a) Osmanlı ve Azerbaycan lehçesinde pürizm kendisini bu lehçelerin Arap ve Fars dillerinin kurallarından kurtarılmasında, haddinden fazla Arap- Fars kelimelerinin alınmamasında göstermiştir.
- b) Kırım Tatarları, Tükmenler, Kazaklar, Karaçaylar, Özbekler ve Volga Tatarları lehçelerinde pürizm Arap-Fars dilleriyle karşılaşmadı. Bu da onların terminoloji yaratmalarında aşırı bölgeciliğe sebep olmuştur.

7. Özerk Türk Cumhuriyetlerinin 1917 Devrimi'nden sonra halk eğitim kurumları bazı şahısların teşebbüslerine ek olarak terim konusuyla ilgili bilimsel araştırmalar yürütdü. Bu da Türk dillerinin bir birinden tecrid olunmasına, anarşi ve kaosa sebep oldu.

8. Ahalisi 30 binden 1,5 milyona kadar olan Balkarlar, Karaçaylar, Kumukla, Kırım Tatarları, Türkmenler, Başkurt ve diğer sayısı az olan halklar doğal olarak özel terminolojiye sahip edebiyat ve medeniyet yaratamazlar. Bu yüzden onlar say ve medeniyet bakımından kudretli Türk halklarıyla birleşmelidir.

9. Kazaklar, Özbekler, Azerbaycanlıların sayı nisbeten fazla olsa da, ekonomik yetersizlik, matbaa faaliyetinin gelişmemesi, bu halklarda sağlam temelli bilimsel terminolojinin olmamasını dikkate alırsak ilmi terminoloji meselesinde tüm Türk halklarının birlikte çaba sarf etmeleri gerekmektedir.

10. Bu açıdan bakıldığında dikkate alınması gereken temel prensipler bunlardır:

- a) Sosyal-tarihi sebeplerden Türk dillerine Arap ve Fars dillerinde olan terimler araştırıldıktan, aynı yazı biçimi ve tüm lehçeler için aynı anlam verildikten sonra kullanılmalıdır.
- b) Yeni terminoloji tertip edilirken Türk dilinin kendi malzemelerinin kullanımı ön planda olmalıdır.

11. Türk dilinin Latin-Yunan dilleriyle sosyal-tarihi yakınlığı olmadığı dikkate alınarak, Avrupa dillerinde genelleşen -izm, -loji, -assion, -ist gibi eklerin kabulü şüphe altındadır.

12. Modern teknik bilgiler alanında Türk dillerine geçen traktör, aeroplan, otomobil gibi kelimeleri olduğu gibi kullanmalıyız.
13. Mücerred, felsefi, ideoloji alanlarda Arap alfabesinden alınan kelimeler çok falzadır ve yeterlidir.
14. Yerli terimler az eğitilmiş ahali arasında elemental anlamlar için kullanıla bilir. Okul ve üniversitelerde ise yeni terminolojinin kullanılması mutlaktır.
15. Türk terminolojisi meseleleri tüm sorun ve anlaşmazlıklarının çözümü için oluşturulacak bilimsel kurumda bula bilir. Bu kurumun görevi terminoloji hakkında Türklerin yaşadığı tüm bölgelerde sürekli olarak deneyim toplamak, sözlükler tertip etmek, bunlara bildirilen yorumları toplaya bilmek, onları müzakere etmek ve bilimin çeşitli alanlarında mecburi olarak uygulatmak olmalıdır (Nerimanoğlu & Ağakışiyev, 2006, s. 189-191).

Baytursun kendi raporunda Kazakların ilmi ve edebi işçilerinin halk edebiyatını nasıl kurduklarını, bu zaman hangi prensiplere dikkat ettiklerini anlatır. Kazaklara 1905 yılında kadar matbaa faaliyetlerinde yasaklamaların olduğunu, yalnızca devrimden sonra Kazak dilinde gazete, dergi ve ders kitapları bastırıla bildiğini söyleyen Baytursun, bu alanların gelişmesi merkezleşmiş terminolojinin de oluşturulması gerektirdiği için Akademik Merkez tarafından komisyon kurulduğunu bildirdi. Komisyonun prensipleri 1924 yılında Orengurg Kurultayında kabul edilmiştir. Prensipler bunlardır:

- a) Terimler için bu anlamı tamamiyle karşılayan Kazakça sözlere üstünlük verilmiştir.
- b) Kazak dilinde böyle kelimelerin bulunmadığı halde akraba dillerden kelime alınmıştır. Bunun için iki yol izlenmiştir: akraba diller diğer dillere nazaran toplum tarafından daha kolay anlaşılacak ve uyum gösterecektir; Türk halkları kendi içlerinde daima temas halinde olduklarından böyle alıntılar bu dilleri daha da yakınlaştıracaktır.
- c) Tüm dünya tarafından kullanılan kelimeler Kazak dilinin tabiatına uygunlaştırılarak kullanıla bilir.
- d) Kazak diline uygun olmayan sözler Kazak şivesinin şekil özelliklerini

kabul ettikten sonra kullanıla bilir (Nerimanoğlu-Ağakışiyev: 2006: 195-196).

İbrahimov terim meselesinin araştırılması için Çobanzade, Zifeld, Zeynallı, Odabaş, Baytursun, Geldiyev, Maksudov, Şakircan, Rahimi, Mahmud Nedim, Eyyubov, Saadi'den oluşan ve başkanlığının Çobanzade tarafından yürütüleceği komisyon kurulmasını teklif eder. Bu kara Kongre tarafından kabul görür.

2.3.4. Öğretim Sorunları

Öğretim meselesi 5 Mart tarihinde düzenlenen on beşinci toplantıda kongrenin tartışma konusu olur. Konuşmaya ilk olarak Şerba başlamıştır. O, öğretim meselesinde şu anda iki yöntemin olduğu belirtti: ses usulü ve Amerikan üsulu. Ses usulü yazım meselesine, orfografyaya uyarlanmıştır. Şerba'ya göre Yazım meselesinde fonetik prensiplerin uygulandığı yerde ses usulünün kullanımı oldukça doğaldır. Amerikan usulünün her hangi bir özel sırrı olmamasıyla beraber, bu üsul sadece İngiliz dilinin tarihi orfografi yöntemlerinin uygulandığı, yani telaffuzla yazılışın uyuşmadığı yerlerde kullanılmaktadır. Öğretim konusunda diğer önemli konunun yazım meselesi olduğu belirten Şerba, doğru yazmayı öğretme konusunda kopyalama yönteminin yetersiz ve zayıf olduğu, onun yerine Rus dilinde başarı gösteren dilin sesleri ve gözlem yöntemini önermiştir. Bunu sağlamak içinde yazım meselesinde fonetik ve kısmen etimoloji prensibin uygulanması fikrindedir. Şerba'nın önem verdiği diğer konu edebi konuşmanın geliştirilmesi meselesi olur. Edebi konuşmanın gelişimi yazım sistemi, kelime haznesi ve telaffuzun birlikte doğru bir biçimde kullanılması sonucunda oluşabileceğini bildirir.

Lemanov kongreye sunduğu tezinde Türk dilinin tedrisi hakkında önemli fikirler vermiştir:

1. Dilin öğretim metotları dediğimizde dilin kurullarının geliştiği ortam, tedrisin sabit ve yeni gelişen tekniklerle mücadelesini anlamak gerekmektedir. Her bir dilin özellikleri ve öğretiminin yürütüldüğü mühit kendilerine uyumlu değişikliklere maruz kalmaktadır. Bu durumda dile uygun olmayan ve yabancı bir dilde başarı sağladığını esas alarak onu hemen kendi dilimize uygulamak oldukça yanlış bir adım olacaktır.

2. Ana dilimizin tedrisinin tüm yöntemleri bazı özelliklerine göre iki gruba ayrılmaktadır: a) Bir tarafta kavrama, idrak, konuşmanın ve onların gelişiminin fizioloji ve psikoloji kuralları, diğer tarafta dilin insanın kişisel ve sosyal hayatında, zihinsel ve kültürel gelişiminde rolü ve önemine dayanması; b) Dilin özelliklerinden, onun öğretimine etki eden ortamdaki yaranan yöntemler.

Birinci gruba ait olan yöntemler bazı değiştirmeler yapılarak her hangi bir dilin öğretilmesi zamanı kullanılabilir. İkinci grup yöntemler belirli bir dile uygulanabilir, fakat onların gramer ve edebi bakımdan zenginlik göstermeyen dillere uygulanması daha zor olacaktır.

3. Türk dillerinin tedris açısından durumu. Çarlık Rusya'nın Ruslaştırma politikası kültürel bakımdan geride kalmış Türk topluluklarının ana dillerinin okullarda öğretilmesine ve edebi dilin gelişimine olumsuz etki etmekteydi. Türk okullarında 1905 yılından itibaren canlanma başlamış olsa da 1917 Devrimi'ne kadar hiçbir Türk topluluğunda dilin öğretilmesi ile ilgili her hangi bir bilimsel araştırma olmamıştır.

4. SSCB Türk halklarının kendi dilleri temelinde okul kuruculuğu ve dilin araştırılması konusunda çalışmalara başlamıştır. Fakat dillerin edebi hazırlık seviyesi ve medeni güçlerinden aslı olarak topluluklar arasında farklılıklar gözlemlenmektedir. Türk halkları dillerinin okullarda eğitimi meselesi konusunda geriliği ortadan kaldırması için çok fazla çaba sarf etmelidir.

5. Okullarda Türk dilinin öğretilmesini edebi ve bilimsel biçimde temin etmek için eğitimli ve pedagojik açıdan hazırlıklı öğretmenler, Türk dilinin tahsil müesseselerinin kurulması ve onlarda öğretim yöntemleri hakkında kurslar tertib edilmelidir.

6. Pedagojik edebiyatın oluşturulması, mevcut olan yerlerdeyse onun geliştirilmesi gerekmektedir.

7. Türk öğretmenlerinin pedagojik bilgileri daima dünyayla irtibatlı olmalı, öğretim yöntemlerinde oluşacak yenilikleri yakından incelenmelidir. Bu yenilikler Türk dilinin ve lehçelerinin orfografi, gramer, terminoloji ve söz varlığına uygunlaştırıldıktan sonra okullardaki öğretim yöntemlerine ilave edilmelidir (Nerimanoğlu & Ağakışiyev, 2006, s. 306-307) .

Galimcan Şeref kendi hocası olan Şerba'nın bazı fikirlerini yorumlamış ve ona

katılmadığı noktalar olduğu belirtmiştir. Ona göre hatalı yazım kuralları olan mühitde ses usulü tamamen yarasızdır, fonetik orfografi oldukdaysa ses usulü olmayan okuma sürecine sebep olduğunda gayri-pedagojik sayılmalıdır. Amerikan usulün Türk dillerine uygulanmasının taraftarı olduğunu belirten Galimcan, sebep olarak bu usulün karmaşık ortamlarda başarı gösterdiğini ve şu an kaos içinde olan Türk dili içinde öğretim meselesinde Amerikan usulünün uygulanmasının doğru olacağını söyler.

Uzun tartışmalar sonucunda Riyaset Heyeti öğretim meselesiyle ilgili komisyon heyetini kurarak meselenin derinden araştırılması ve çözümlerin hazırlanmasını bildir. Komisyonda Şerba, Lemanov, Efendizade, Şeref, Siyuhov, Baytursun, Zakir Şakirov ve Bektüre görevlendirilir.

2.3.5. Akraba ve Komşu Dillerin Karşılıklı İlişkileri

Bu konu 27 Şubat tarihinde kongrenin üçüncü toplantısında tartışılır. Konu etrafında ilk konuşma yaban Çobanzade farklı lehçelerin nasıl yarandıkları konusunda her kesin bilgiye sahip olduğunu, konunun Wilhelm Wundt, Wilhelm fon Humbolt ve Karl Marks gibi Avrupa'nın ünlü bilim adamları tarafından da araştırıldığına dikkat çeker. O, Türk lehçelerinin Orhun yazıtlarından önce de tarihe sahip olduğu fikrini söyler. O, farklı dönemlere ait “Kutadgu-Bilig”, “Divan-i Hikmet”, “Divanü Lugati't Türk” gibi eserlerin farklı Türk boylarına ait olmasına rağmen müelliflerin bu eserleri “Türk eseri”, kendilerini ise “Türk” adlandırmış olduklarını bildirir. Bazı Türk lehçelerinden de ne bir iz, ne de bir deyim kalmaktadır. Çobanzade 11. yüzyıla ait olan Divanü Lugati't Türk'ü incelemiş ve onda Kaşgarlı Mahmud'un Türk dilleri bölgesünü yaptığı söylemiştir:

1. Uygur
2. Kay, Ebaku, Tatar, Besmel
3. Kırgız, Kıpçak, Oğuz, Töhsi, Yağma, Cigil, Ağrak, Cirik
4. Bemeg, Başkurt
5. Bulgar, Suvari Peçenek

Çobanzade bu lehçelendirme ve lehçeler arasında olan karşılıklı ilişkileri özel olarak inceleyip hazırlamış olan Kaşgarlı Mahmud'un o devir için oldukça zor olan, fakat dahiyane ve takdire layık bir iş başardığını belirtmiştir. Çobanzade daha sonra Kaşgarlı Mahmud'dan başlayarak Samoyleviçe kadar yürütülen Türk lehçeleri tasnif araştırmalarında bulunan kusurlara değinmiştir:

1. Birçok halde Türk lehçelerinin araştırılması tarihi, ekonomik ve ya siyasi olayların aydınlaştırılmasında yardımcı olmak için araştırılmaktaydı.

2. Türk lehçelerini üzerine ne kadar doğru tahminler yürütseler de, birçok halde lehçelerden birine odaklanılarak diğerlerine dikkat edilmemeydi.

3. Türk Lehçelerinin tasnifine yönelik çalışmalar bu noksanları içermektedir:

- a) Yalnızca ses özellikleri dikkate alınmakta;
- b) Tarihi bilgilerin özelliklerine dokunulmamakta ve hesaplanmamakta;
- c) Çoğu zaman prensipler bir birine karıştırılmaktaydı.

Çobanzade tasnif konusunda Böthling, Radloff, Thomsen, Vambery, Budents, Ramstedt gibi Türkologların, özellikle Radloff'un büyük çalışmalar yaptığını söyler. O, ayrı ayrı her bir lehçeni ve ya lehçeler grubuna dair araştırma yapılması gereksinimine dikkat çekmiştir (Nerimanoglu & Ağakışiyev, 2006, s. 105-107).

28 Şubat tarihinde düzenlenen kongrenin dördüncü toplantısında Poppe Türk-Moğol dilleri arasında akrabalık meselesine dair konuşma yapar. O, Türk, Moğol ve Tunguz dillerinin mensup olduğu Altay dillerinin karşılaştırmalı araştırma tarihinde iki ana devrin olduğu fikrini belirtir. Birinci dönemde Altay dillerini ayrıca bir grup olarak göstermek için yeterli özelliklerinin olmadığı ve bu yüzden dönemin Ural-Altay devri olarak adlanmakta olduğunu, ikinci dönemdeyse Türk, Moğol ve az da olsa Tunguz dili diğer dillerden farklılık gösterdikleri için Altay dilleri Ural-Altay dillerinden ayrılmakta olduğunu söyler. Poppe'ye göre Ural-Altay dilciliğinin yaranması 18. yüzyılda bir sıra halklar üzerinde gözlemler geçirerek önemli eserler yaratmış olan Johann Stranlerberg'in adıyla bağlı olmuştur. Stranlerberg eserlerinde ilk önce Ural-Altay dillerinin akrabalık ilişkilerine kanıtlar göstermiş, dil bakımından yakın bulduğu halkları "Tatar" adı altında birleştirerek bu halkların ilk tasnifini yapmıştır: 1) Uygurlar- buraya Ugor halkları, Barabinler ve Hunlar da dahil; 2) Türk-Tatarlar; 3)

Samoyedler; 4) Moğollar ve Mancurlar; 5) Tunguslar; 6) Kara ve Hazar denizleri arasına yerleşmiş halklar. Stranlerberg'in eserinden 100 yıl sonra bu konu R. Rask tarafından yeniden araştırılmış ve Stranlerberg'in birleştirdiği halkları genel olarak "Skif" adı altında birleştirmiştir. Rask'ın Skif dilleri grubu Grönland, Amerika, Asya ve Avrupa'nın kuzey bölgelerini, aynı zamanda Kafkas'larda yaşayan halkları, İspanya ve Galya'yı da kapsamaktaydı. Böylelikle, Rask'a göre Skif halkları Tunguslar, Moğollar, Türkler, Fin-Ugor halkları, Grönland, İspanya ve Avrupanın bazı halkları, aynı zamanda yok olan Yafes halklarının devamcıları anlamına gelmekteydi. Rask'dan sonra Aleksandr von Humboldt Hint-Avrupa dilleri çalışmasında Tatar ve Skif dillerinin akrabalık ilişkilerinin olduğu kanıtlamaya çalışmıştır. Bu çalışmayı Maks Müller biraz daha genişletmiş ve bu gruba "Turan" adını vererek Siam, Tibet, Güney Hint ve Malay adaları dillerini de gruba dahil etmiştir. Maks Müller Tatar, Skif ve ya Turan dillerinin karşılaştırmalı araştırmamıştır, çünkü kendisi bile bu dillerin akrabalık ilişkilerinin zayıf olduğunu belirtmiştir. Ural-Altay dillerinin akrabalığı konusunda o zaman için en iyi biçimde Castren belirleye bildiğini söyler. Tüm hayatını Ural-Altay dillerine harcayan Castren, Altay dilleri ailesine Fin, Samoyed, Türk, Moğol, Tungus gibi dilleri ait etmiş, özellikle Fin, Samoyed ve Türk dilleri arasında benzerliklerin olduğunu söylemiştir. Castren daha sonra tüm çalışmalarını Fin-Ural ve Samoyed dillerine yoğunlaştırır. Ural-Altay dillerinin geniş bir biçimde araştırılmasında Schott'un büyük payı olmuştur. Schott düşüncelerini söz varlığı ve dillerin morfolojisi üzerinden kurmuştur. O, Fin-Ugor dillerini "Çud", Türk, Moğol, Tungus dillerini ise Tatar grubu adı altında birleştirir. Schott da Castren gibi Ural-Altay dilleri grubuna Altay ve ya Çud-Altay olarak seslendirir. O, "Versuch über Tatarisch Sprachen" adlı eserinde Türk, Moğol, Tungus dilleri arasında gözlemlediği ilişkilerden söz etmiştir. Altay dil ailesinde karakteristik özellik olan *r-z* ve *l-ş* ses uyuşmasını da doğru belirlemekle kendisine kadar yapılmış olan tüm çalışmaları geride bırakarak Altay dilçiliğini başka bir seviyeye taşımıştır.

Poppe Altay dil ailesinin tarihini kısaca özetledikten sonra Moğol ve Türk dilleri arasındaki ilişkilerden bahs eder. O, Moğolca ile ilgili ilk araştırmanın 1898 yılında Ramstedt tarafından Kalmuk çölleri ve Afganistan sınırına yapılan araştırma gezileri olduğunu bildirir. Bu araştırmadan sonra S.J. Jamsarano Moğol tayfalarını dolaşarak onlardan bilgiler toplar. Böylece Moğol dilinin bilimsel araştırılması için zemin oluştu. Ramstedt'in Moğolcayla ilgilendiği sırada Thomsen Orhun abidelerini

araştırmış, Radloff Türk lehçelerinin mukayeseli fonetiğini, Grönbech ise Türk lehçelerinin ilk tarihi fonetiğini hazırlar. Ramstedt Moğol ve Türk dillerinde bazı ses olaylarını karşılaştırmaya başlar. Ramstedt'e göre Türk dilindeki “z” ve “ş”, Moğol ve Çuvaş dillerinde kalmış ve daha eski tarihe sahip olan “r” ve “l” seslerinin gelişmiş örnekleridir. Onun bu tezi büyük yankı bulur. Bunun üzerine Nemeth kendi tezini öne sürmüş, Moğol, Türk ve Çuvaş dillerinin tarihini dörd döneme ayırmıştır: 1) ilkel akrabalık dönemi; 2) Çuvaş-Moğol karşılıklı dil etkileri dönemi; 3) Tatar-Moğol karşılıklı dil etkileri dönemi; 4) Moğol dilinden Yakut diline alıntılar dönemi. Nemeth'in bu tezine karşı çıkan Ramstedt Moğol-Türk dil birliğinden sonra Moğol-Çuvaş dil birliği döneminin mümkün olamayacağını bildirmiştir.

Genko yaptığı konuşmada Türk ve Yafes dilleri olarak adlandırılan yerel Kafkas dillerinin ilişkilerinden bahs eder. Ona göre böyle bir yakınlaşmanın olabileceği tek ihtimal Kafkaslıların bir zamanlar Merkezi Asya ile bağlantılı olma ihtimalidir. Genko'ya göre Türk tayfaları Kuzey Kafkasya'yı 13-15. yüzyıllar arasında göç etmiş, mesken tutmaya başlamışlardır. Bu yakınlaşma dillerin bir birine etki etmesine de sebep olmuş olabilir. O, daha bir ihtimal olarak Türk halkı olan Hunların bu bölgede tarih sayfalarına çıktığı söyleyerek, Yafes ve Türk dillerinin karşılaşmasına sebep olarak bu olayı göstermiştir.

Zifeld dillerin coğrafi ve ya iklim sebeplerinden dolayı çeşitli diyarlara dağılan halkların dilinin parçalandığını, sonraysa bağımsız dillere çevrildiğini, diğer taraftan yakın komşuluklar neticesinde ekonomik ve siyasi birliktelik gösteren halkların dil bakımından bir birilerini etkiledikleri fikrini savunmuştur. O, fonetik bakımdan Fin-Ugor ve Türk dillerini iki gruba ayırmıştır: 1) fısıltılılar (“s” grubu)- Batı Fin (Fin, Eston), Türk dillerinden-Yaku; 2) fışılıtlılar (“ş” grubu)- Doğu Fin, Madyar dillei ve Türk dilleri. Fin-Ugor, Türk, Moğol, Tungus dillerinin Yafes, Semit, Hint-Avrupa dilleinden farklı olan özelliğinin “kapalı e”, “ö”, “ü”, “ı” ünlülerinin ve “y”ünsüzünün olması, “f” ünsüzünün kullanılmaması olarak göstermiştir. Ayrıca Fin-Ugor, Türk, Moğol, Tungus dillerinin hiç birinde kelime başında “dz”, “c”, “ü”, “ç” gibi seslerden oluşan diftonglar bulunmamaktadır. Bu dillerde sinharmonizm ve aheng de karakteristik özelliiktir. Zifeld Eston ve Türk dillerinde büyük ölçüde morfoloji ortaklığın olduğunu belirtmektedir. Örneğin, masdar eki olarak Eston dili “ma”, Karel dili “mah”, Türk dili “mak” kullanmıştır. Yer ismi ve ya mensupluk bildiren ekler

Eston dilinde *-la-ne*, *-li-ne*; Fin dilinde *-lay-nen*; Türk dilinde *-lı*, *-li*, *-lu*, *-lü* olarak belirtilmektedir. Türk dilinde olduğu gibi Fin, Tungus, Moğol dillerinde de cinsiyet kategorisi bulunmamaktadır. Zifeld kongreye de sunduğu kanıtlar sayesinde bu dillerin tarihi dönem içinde birlikte yaşadıklarına şüphe edilmemesi gerektiğini bildirmiştir (Nerimanoğlu & Ağakışiyev, 2006, s. 108-128).

Kongrede R. Açıryan Türk ve Ermeni dillerinin karşılıklı ilişkilerine hakkında yaptığı araştırmadan bahs ederek, Türklerin ilk kez 1021 yılında Ermenilerle karşılaştığını ve bu tarihten itibaren iki toplum arasında etkileşimin başladığını bildirdi. 1902 yılında yaptığı çalışmada Türk dilinin Ermeniceye büyük etki etdiyini, Ermeni halk dilinin Türkçe kelimelerle bol olduğunu, hatta zamanında sadece Türkçe kelimelerden oluşan cümlelerin de Ermeniler tarafından kullandığını kanıtlar. Bir dilden başka bir dile sadece isim ve sıfatların geçe bildiği halde, Ermenice de Türkçe fiillerin de bulunduğunu belirtir. Açıryan, Doğu Anadolu, Kıpr, Doğu Rumeli, Bulgaristan, Romanya, Bessarabya, İran ve Kafkasya'nın ayrı ayrı bölgelerinde dağınık olarak yaşayan Ermeni ahalinin Türk dilinde kolay bir şekilde konuştuklarını tespit etmiştir. Hatta o, 1530 yılından itibaren Polonya Ermenilerinin ana dillerini unutarak Türk diline geçtiklerini belirtmiştir. Türk alfabesinin mükemmel olmaması sebebiyle Türkçe konuşmaya başlayan Ermeniler yazı sistemi olarak Ermeni alfabesi kullandıklarını bildirir. Ermeni dilinin Türk dilinden 4 bine yakın kelime aldığını belirten Açıryan, Türk dilinin Ermeniceden yaptığı alıntılarını 200'e yakın bir rakam olduğunu bildirir (Nerimanoğlu & Ağakışiyev, 2006, s. 150).

Toplantının sonunda Riyaset Heyeti Ali Şir Nevai'nin 500. anım gününü kutlamak için Perengliyev, Baytursun, Şakircan, Rahimi, İnogamov, Nağıyev, Lemanov, İbrahimov, Çobanzade, Memmedzade ve Habitov gibi isimlerden oluşan komisyon kurulmasına karar verir.

2.3.6. Edebi Dil Ve Ortak Edebi Dil Sorunu

Edebi dil meselesi kongrede 5 Mart tarihinde düzenlenen 14. toplantıda tartışmaya sunulur. Meseleye ilk yaklaşım Mehmet Fuat Köprülü tarafından yapıldı. Türk dilinin İslamın kabulünden önce birçok lehçeye parçalandığını belirten Köprülü, bu lehçelere ait her hangi bir belgenin bulunmaması nedeniyle lehçelerin doğru

biçimde belirlenmesinin mümkün olmadığını söyler. İslamdan önceki lehçelerin de alfabeye sahip olduğunu belirtmiş, Orhun abidelerinin bu lehçelerin yazı sistemi sayesinde gelişerek edebi dil olduğu fikrini bildirmiştir. Hatta bu konuyu, Sasani imparatorluğu zamanına ait Türkçe belgelerin olduğunu “Türk Edebiyatında İlk Tesevvürler” ve “ Türk Edebiyatı Tarihi” adlı eserlerinde geniş bir biçimde açıklar. Köprülü Türk lehçeleri konusunda Çin ve Müslüman kaynaklardan kesin bilgi alınmasının mümkün olmadığını, buna göre de ilk kaynak olarak Kaşgarlı Mahmud’un değerli eserlerine istinad edilmesi gerektiği fikrini savunmuştur. Mahmud’un eserleri üzerinde araştırmalar yapan Köprünü bu dönemde Doğu ve Batı olmak üzere artık iki edebi türk lehçesinin olduğunu bildirmiştir. Birincisi Kaşkar ve etrafı bölgelerde hakim olan, Çigil, Yağma, Argu, Tohsi, Uygur lehçeleriyle benzerlikleri bulunan Hakaniye lehçesi, ikincisi ise Batı bölgelerine hakim olan, Emak, Peçenek, Balkar lehçeleriyle benzerlik gösteren Oğuz ve Kıpçak lehçeleridir. O, Hakaniye lehçesinde yazılmış eselere *Kutadgu Bilig*, *Atabetü’l-Hakayık*, *Kuran Tercümeleri*, *Divanü Lugati’t-Türk*, Ahmed Yesevi’nin eserleri, Şair Ali’nin *Yusuf ve Züleyha* ve Bedreddin Hacı eserleri, Celaleddin Harezmiye ithaf ettiği *Kanglı lugati*, *Nedcun-Nedis* eserlerini ait ede biliriz. Köprülü, Oğuz lehçesinin hicri takviminin 7. Yüzyılından itibaren Batı Oğuz (Anadolu Türkçesi) ve Doğu Oğuz (Azerbaycan Türkçesi) olmak üzere iki gruba ayrıldığını da bildirmiştir (Nerimanoğlu & Ağakışiyev, 2006, s. 291-292).

Samoyloviç Türk halklarının konuştukları dilin genel Türk dili adlandırılacağı takdirde bu dilin birkaç dialekte parçalandığının kabul edilmesi gerektiği fikrini belirtir. O, Türk dillerinden gelişim tarihi açısından farklılık gösteren Çuvaş ve Yakut dili istisna olmakla diğer Türk dillerini lehçe ve ya şive olarak kabul edilebilir olduğunu söyler. Türk dilleri arasında olan ilişkinin görüldüğünden daha fazla olduğunu ve bu oranın Slav ve Cermen dilleri arasında olan yakınlıktan bile fazla olduğunu bildiren Samoyloviç, Türk dillerinin birleşmesi için gerekli alt yapının bulunduğunu ifade eder. O, 1916 yılında tamamladığı Türkistan seferinden sonra Azerbaycan, Kazak, Tatar, Özbek, Anadolu Türkleri arasında son yıllarda gözlemlenen yakınlaşmadan bahs etmiş, bu yakınlaşmanın gençlerin konuşma dilinde de gözlemlendiğini belirtmiştir. Bürokratik biçimde edebi dilin yaratılmasının yeterli olmayacağı için bu tür yakınlaşmaların büyük öneme sahip olduklarını bildirir.

Tuyakulov böyle bir birleşmenin şuan sadece Azerbaycan, Anadolu ve Türkmen lehçeleri arasında ola bileceğini bildirir. O, eski dönem edebiyatların ve konuşma dilinin farklı lehçelerde konuşan insanlar tarafından kolayca anlaşıldığını, yeni dönem eserlerinde ise böyle bir kolaylığın olmadığını belirtir. Örneğin, Nevai'nin tüm eserleri Türkiye'den Kırgız köylerine, Özbekistan'dan Kazan'a kadar her tarafta anlaşılıyordu. Bunun sebebi eski dönemde Türk lehçeleri arasındaki ortak unsurlar olmuştur. Bir diğer örnek olarak, Azerbaycan'da bastırılan Molla Nasreddin dergisi ve Komünist gazetesini ele alır. Molla Nasreddin'in dili tüm işçi-köylü sınıfı tarafından kolayca anlaşıldığı halde, Komünist gazetesi Azerbaycan sınırları içinde bile yeterince anlaşılmadığını söyler. Turyakulov lehçelerin birleşmesi için bürokratik işlerin değil, coğrafi ve tarihi yakınlaşmanın başarılı olacağı konusunda Samoyloviç'i destekler.

Cebiyev Komünist gazetesinin dili hakkında yapılan yorumlara cevap verdi. Bu cevaplandırmayı gazetesinin bir çalışanı değil, kongrenin bir katılımcısı olarak söylediği bildiren Cebiyev, bu tip sorunların terminoloji meselesi yüzünden kaynaklandığını belirtir. O, yarı mizah, yarı ciddi olarak kongre üyelerine “sosyal üstkurum”, “teserrüfat”, “istehsalat” gibi kelimelerin halkın anlayacağı Türk diline çevirmesini rica ederek, bunu başaacakları halinde ödüllendirileceklerini bildirir. Ayrıca Komünist gibi resmi bir gazetesinin Molla Nasreddin gibi mizah amaçlı basılan dergiyle karşılaştırılmasını da doğru bulmamıştır. Yeni yaratılan dergi, gazete ve diğer matbaa ürünlerinin dilinin sadeleşmesi için yazım ve terminoloji sıkıntılarının mutlaka giderilmesi gerektiği fikrini savunur.

Ömerov da kendi konuşmasında Türk edebi lehçelerinin birleşmesini konusunda fikirlerini bildirir. O, olası bir birleşme halinde Kazak lehçesinin kendi özelliklerini geliştirmiş Azerbaycan ve Kazan Tatarları lehçeri karşısında varlığını sürdüremeyeceğini belirtir. Ömerov modern Azerbaycan lehçesiyle yazılmış bir eserin Kazaklar tarafından anlaşılmasının mümkün olmadığı fikrinde durur. Buna sebep olarak Azerbaycan lehçesinin Arap ve Fars dillerinden çok fazla etkilendiğini bildirir. Diğer taraftan Başkurt arkadaşlarının Başkurt ve Kazak lehçelerinin bir birine benzemesine değinmiş ve kendisinin her hangi bir Başkurt lehçesiyle yazılmış eseri anlamadığını söyler. Buna sebepse Başkurt Türkçesinin çok fazla yabancı söz içermesidir. O, Anadolu Türkçesinde ecnebi kelimelerin az olması yüzünden bu lehçenin Kazaklar arasında kolayca anlaşılacağını söyler. Ömerov ayrıca Azerbaycanlı

aydınların kendilerini tecrid etmelerinden ve Türk dilinin arınması çabalarından uzak kalmalarından üzüntü duduğunu belirtir. O, Türk dillerinin yeniden bir çatı altında birleştirilmesi için sadece olarak Arap-Fars kelimelerinin atılması ve ortak terminoloji yaratılması gerektiği fikrini savunur.

Toplantının sonunda Riyaset Heyeti Türk edebi dili ve ortak edebi dil meselesinin araştırılması için Cebiyev'in teklifi üzerine Oldenburg, Galimcan İbrahimov, Ruhulla Ahundov, Pavloviç, Nogovitsın, Çobanzade, Samoyloviç, Yakovlev, Türyakulov, Köprülüzade, Mensel ve kendisinin bulunduğu komisyon tertip eder. Komisyonun başkanlığına Oldenburg seçilir (Nerimanoğlu & Ağakişiyev, 2006, s. 291-300).

2.3.7. Kök Dil Teorisi Ve Türk Halklarının Tarihinin Araştırılması

Bu konu da 27 Şubat tarihinde gerçekleşen ikinci toplantıda tartışmaya başlanmıştır. Bartold konuşmasında Türk dili tarihini farklı kavimlerden aldığı kaynaklarla karşılaştırdı ve katılımcılara Türk dilinin haritasını çizmeye çalışır. O, 6. yüzyıla ait olan Orhun abidelerinde ilk defa kendine Türk diye hitap eden halk tarih sahnesine çıktığını söyler. Bartold, Profesör Pelyo'nun 1925 yılında Leningrad şehrinde okuduğu muhazerede miladın 1. yüzyılında meydana çıkan ve 4-5. yüzyıllarda Kuzey Çine hükmeden "Senbi" halkının lüğatinin ismini verir. Pelyo'ya göre Senbiler Türk olduklarını bildirse de, Avrupalı birçok bilim adamı bu fikre karşı çıkmıştır. Türk dilleri arasında Bartold Çuvaş dilini Hun dilinin devamcısı olarak kabul eder. Çin kaynakların Kırgızlardan da bahs edildiğini bildiren Bartold, onların ilk önce Yenisey'in yukarı kısmında, daha sonra tedricen Güney Batıya inmişler. O, bazı Çin kaynaklarında Kırgızların Türk dilli oldukları belirtilse de, birkaç kaynakta onların gayri-Türk oldukları ve Slavyanlarla akrabalık ilişkileri olduğu da bildirir.

Borozdin SSCB'nin Türk halklarının tarihi yeterince derinden araştırılmadığını söyleyerek konuşmasına başlamış, yazılı kaynakların yetersiz kaldığı yerde kültürel ehemiyeti olan anıtların da incelenmesi gerektiğini bildirmiştir. Bulgarların Volga etrafında bulunan zengin medeniyetlerinin de hala araştırılmasının tamamlanmamasına dikkat çeken Borozdin, burada Başkirov'un yaptığı çalışmaları bilimsel olarak kabul eder. O, 700 yıldan fazla tarihi olan Tatar medeniyetinin araştırılması için 1925 yılının

yazından itibaren Kırım'da Kırım MİK ve Kırım HKŞ tarafından SSCB MİK nezdinde bulunan Doğu Bilimleri (Oryantalizm) İلمي Birliği'yle birlikte kendi başkanlığında Eski Kırım (Solhati) abidelerinin araştırılmasına başlanıldığını bildirir.

Rudenko yaptığı konuşmada dil ve kültür konularından çok, Türklerin fiziksel özelliklerinden, ekonomik ilişkileri ve geçim sağladıkları işlerden bahs etmiştir. Rudenko'nun tezini aşağıdaki gibi özetleye biliriz:

1. Türk dünyasının tüm rengarenk sosyal içeriğine rağmen, Türklerin fiziksel tipoloji meselesini belirlene bilir.

2. Türk tayfalarının fiziki tipolojisini belirlemek için antropolojik çalışmaların yapılması gerekmektedir.

3. Türk medeniyetinin esasını hayvancılık ve göçebe hayat tarzı teşkil etmiştir.

4. Türk halkları medeniyetinin araştırılması için en önemli meseleler: a) Türklerin yaşadıkları bölgelerde bilimsel biçimde arkeolojik kazıntıların yürütülmesi; b) kullandıkları temel eşyaların, bioloji unsurların incelenmesi; c) onların simasında değişimlere ve tekamüllerine sebep ola bilecek olayların araştırılması.

Kubaydulın konuşmasında Türklerin tarihi medeniyetinin araştırılmasında elde edilen verileri kongreyle paylaşmış ve bulunan eserleri ve eserin müellifi hakkında bilgiler vermiştir. Kubaydulin'e göre Avrupa sivilizasyonunun tesiri Rusya Türklerinde rönesasn dönemini başlatmış olur. İlk etkilenen toplum olarak Volga etrafında yaşayan Türkleri örnek göstermiş ve buna kanıt olarak da Tatar tarihçi olan İbrahim Halfin'in 1822 yılında yazdığı "Çingiz ve Ahsak Teymur" adlı hikyeler toplusunu göstermiştir. O, Azerbaycan Türklerinden Abbaskulu Ağa Bakıhanov'un "Gülistani-İrem" eserine gerekli değerin verilmediğini bildirir.

Messaroş konuşmasında Anadolu ve Balkan Türklerinin etnografyasının araştırılmasından bahs eder. O, bu anlamda Türkiye Cumhuriyeti'nin Ankara'da açtığı Türkiye Etnografya Müzesi'ne dikkat çekmiş, böylece Anadolu Türklerinin kadim ve anenevi medeniyetinin korunmasını belirtmiştir. 11. yüzyılda bu topraklara gelen ilk Türk kavimi Selçuklar olmtur. Bu olaydan sonra Türk boylarının bura akını devam eder. Messaroşa göre, Anadolunun araştırılması bize 2 bakımdan önemli bilgi vere bilir: a) parçalanmış Yukuk ve Türkmen soylarının ilkel hayatı hakkında ilk izlenim

vere bilecek; b) Anadolu'nun yerel halkının çiftçilik aletleri hakkında bilgi ve bu aletlerin Asya Türkleri ile olabilecek bağları.

Çursin konuşmasında Kafkas halklarının devamlı ve planlı araştırılması meselesine değinir. En eski zamanlardan başlayarak farklı dilleri kendinde barındıran bu coğrafyada 50-den fazla halkın yaşadığı belirten Çursin, günümüzde Türkçenin burada 2 milyon kişi tarafından konuşulduğunu bildirir. Kafkasya'nın yerel ahali tarafından konuşulan dili Yafes adlandırılmış ve bu dil farklı zamanlarda Türk diliyle karşılıklı etkileşimde olmuştur. Konuşmasının sonrasında Kuzey Kafkas halklarına geniş yer ayırmış ve onların Türklerle kurdukları sosyal, ekonomik ilişkiler, bu ilişkiler sayesinde dilde gözlemlenen gelişmelerden bahs etmiştir.

2.4. Kongrede Alınan Kararlar

Kongre 131 delegenin katılımıyla 24 Şubat'ta başlamış, 6 Mart tarihinde faaliyetini tamamlamıştır. Türk dünyası için bir ilk olan kongre de Türk tarihi, dili, kültürü incelenmiş, dilin gelişmesi ve zamanın şartlarına ayak uydurması için önemli kararlar alınmıştır. Birinci Türkoloji Kongresi'nin aldığı kararlar:

Alfabe hakkında:

1. Yeni Türk alfabesinin Arap ve ıslah olunmuş Arap alfabeleri karşısında üstünlüklerini ve teknik üstünlüğünü, yeni alfabenin Arap alfabesiyle kıyaslandığında maddi-tarihi ve gelişimci önemini dikkate alan kongre, yeni alfabenin kabulünü ve onun ayrı ayrı Türk cumhuriyetleri ve vilayetlerine hayat geçirilmesi yöntemlerini her bir cumhuriyetin ve halkın kendi işi olarak görmektedir.
2. Buna göre, kongre Azerbaycan'ın, SSCB'nin vilayet ve cumhuriyetlerinin (Yakutya, Kırgızistan, İnguşetya, Karaçay-Çerkez, Kabardin, Balkar, Osetya ve Çeçenistan) yeni alfabe kabul etmelerini, Başkurdistan, Türkmenistan, Özbekistan'da ve Adıgey-Çerkez vilayetinde Latin esaslı yeni alfabenin kabul edilmesi uğrunda harekete başlanılmasını büyük öneme sahip, olumlu icraat olarak kabul etmektedir.

İsmi geçen vilayet ve cumhuriyetlerin yeni Türk alfabesinin kabulü konusunda gördükleri takdire ayan kabul eden ve alkışlayan kongre, bu reformların onlarda da gerçekleştirilmesi için tüm Türk halklarına Azerbaycan ve SSCB'nin diğerk vilayet ve cumhuriyetlerinin tecrübe ve yöntemlerini ğrenmeği tavsiye etmektedir (Nerimanoğlu & Ağakışiyev, 2006, s. 355).

Yazım meselesi hakkında:

1. Türk dilleri için yazım meselesi zre Birinci Türkoloji Kongresi aşağdaki fikre sahiptir: medeni dillerde mevcut olan dört esas imla kurallarından Türk dili için en uygun olanı etimolojik prensiple kombine edilmiş fonetik prensiptir.
2. Etimoloji prensibin uygulanması edebi geleneğın mevcut olmasından, bu dilin belirli oranda dialekt açısından parçalanmasından, ayrı olarak kabul edildiği halde etimolojik prensibin yazıda dialektlerin birleştirilmesine ne derecede yardımcı olacağından ve farklı tür konuşan insanlar için yazım kurallarını ne derecede esaslandırmasından bağımlı olmalıdır.
3. Yazım kuralları için sadece belirli dilde konuşanların tümü tarafından anlaşılan etimolojik kelimelerden kullanılabilir. Etimolojik prensip tarihi prensiple karıştırmamalı ve ondan uzak durmaya çalışmalıdır.
4. Türk dillerine dahil olmuş Arap ve genellikle yabancı sözler (Avrupa ve s.) halkın değimine uygun fonetik yazılış prensibi gereklidir. unki bu, bir çok kısmı hala eğitimsiz olan halkın eğitimini kolaylaştırmakta, yalnızca Arap dilini bilen kısmen belirli bir azınlık olan zıyalı insanlar için zorluk göstermektedir.
5. Fonetik prensip telaffuza esaslanmaktadır. Bu yüzden hecelerin çeşitlerini, onlarda ünlü ve nsz harflerin kullanımını, yerini belirlemek gerekmektedir.
6. Türk dilleri için şu an kullanılan üç alfabeden Arap alfabesi Türk dillerinden hiç birinin fonetik yazı taleplerini karşılayamamaktadır. Azerbaycan'da, diğerk cumhuriyetler ve vilayetlerde kabul edilen Latin alfabesi ise geleneksel özelliklerinin olmaması sayesinde yazımın yeterince fonetik gereksinimlerini karşılaya bilmekte ve yazım kurallarının kabulü

için yeterli zemini sağlamaktadır.

7. Belirli edebi dilde ortak yazım kurallarını korunmasını öneren kongre, bazı türk dillerinde gözlemlenen eyaletçiliği redetmektedir.
8. Türk dillerinin etkili fonetik yazım kurallarının belirlenmesi için Türk dillerinin orfografya sözlüklerinin oluşturulması gerekmektedir.
9. Kongre Türk dillerinde bulunan tüm seslerin iletilmesi için Latin alfabesi esasında ortak bilimsel fonetik transkripsiyonun oluşturulması meselesinin gerekli bilimsel müesseseler tarafından hazırlanmasını isabetli saymaktadır (Nerimanoğlu & Ağakışiyev, 2006, s. 361).

Terim meselesi hakkında:

1. Türk dillerinde grubun diğer üyeleriyle ilişkinin kaybolmaması için terminoloji oluşturulurken her bir dil mensup olduğu grubun özellikleri dikkate alınmalıdır.
2. Terminolojinin esası olarak bu dilde en geniş biçimde yayılan ve en uygun olan kelimeler kabul edilmelidir.
3. Bu grupta uygun kelime bulunmadığı halde, diğer Türk gruplarından kelimeler alınmalı, gayritürk sözlere bu kelimeler kullanılmalıdır.
4. Türk dillerinde uygun kelimeler olmadığı durumda, geniş kitleler tarafından benimsenmiş Arap-Fars terimleri Türk dilinin gramer kurallarına uyacak şekilde kabul edilmelidir.
5. Türk dilleri için bundan sonra Arap-Fars sözlerinin alınması mümkünsüz olacak, Arap ve Fars terimlerine geridönüş riski ortadan kalkacak ve yeni terimlerin belirlenmesi zamanı Avrupayı yöntemlere baş vurulacaktır.
6. Avrupa kelimelerin sadece kökleri kabul edilmeli ve onlar Türk dilinin ses özelliklerine uyarlanmalıdır. Gayritürk dillerinden artık kabul edilmiş, seslerin, hecelerin yerinin veya kendilerinin olabilecek seviyede Türk dilinin ses ve şekil özelliklerine uyarlandırılarak kullanılmalıdır.
7. Bu köklerle ilgili olan tüm etimolojik kelimeler Türk dillerinin doğasına tabi edilmelidir.

8. Pedagojik amaçlar olmak üzere, okul edebiyatı terimleri hazırlanırken olabildiğince aşağıdaki prensipler dikkate alınmalıdır:
  - I. tür okullar (ilkokul) için yerel lehçeleri
  - II. Tür okullar (ortaokul) için grup terimleri
  - III. Tür okullar (üniversite) için Avrupa terimleri.
9. Geniş kitlelerin dili esasında oluşturulmuş bilimsel dilin sınırları belirlendiği zaman terimler az eğitilmiş ve aydın kesim arasında fark yaranmayacağı şekilde seçilmelidir.
10. Birçok anlamları olan kelimeler sadece kavrama en yakın olduğu anlamda kullanılmalıdır.
11. Terimler oluşturulurken anlaşılır ve kitleler tarafından kullanılmasını kolaylaştırmak için süni kısaltılmış kelimeler kullanılmamalıdır.
12. Her bir cumhuriyetde sürekli olarak terminoloji komisyonları faaliyetde olmalı, diğer komisyonlarla bilgi alışverişinde bulunmalı ve bunun için her hangi bir tarafın teşebbüsü ile müşavireler düzenlenmelidir.
13. Her bir cumhuriyetin ayrı ayrılıkta işinin kolaylaşması için Tüm Türk Dilleri İlmi Terimler Sözlüğü'nün yaratılması gerekmektedir (Nerimanoğlu & Ağakışiyev, 2006, s. 363-364).

Öğretim yöntemleri hakkında:

1. Türk halklarında ana dilin başarılı öğretimi ayrı ayrı dillerin ve onların dialektlerinin ciddi araştırılması ve öğretmenlerin itilim dilbilim bilgileri olmadan hayata geçirilemez. Hem ortaokul, hem de üniversitelerde bilimin bu elementlerinin doğru biçimde eğitilmesi gerekmektedir.
2. Öğretim sırasında Amerikan usulü (söz usulü) tarihi yazım prensibi olan dillerde daha büyük öneme sahiptir.
3. Ses usulü fonetik yazım prensibi olan dillerde uygulanabilir.
4. Talimin ses usulü ile gerçekleştirilmesi önerilmektedir.
5. Mekanik kopyalama yazmanın öğretilmesi için elverişli değildir. İyi sonuçların elde edilmesi için yazıyla paralel öğrencilerin ses meselelerini analiz etmeleri de gerekmektedir.
6. Konuşmanın geliştirilmesi için antrenmanlar da aynı yöntemler, yani

dilin analizi ve ayrı ayrı elementlerinin anlamının belirlenmesiyle aynı anda yürütülmelidir.

7. Öğrencilerin birçoğunun iki dil öğrenmeleri bu tarz antrenmanlarla sağlanmakta, öğrencilerin genel kültür seviyesi artmaktadır.
8. Gramerin öğretimi zamanı sadece sözlerden değil, söz birleşmeleri ve diğer sözdizimsel araçlardan istifade edilmelidir. Morfoloji ve sözdizimi şeklinde gösterilemeyen kategorilerin kullanımı gerekmektedir.
9. İkinci aşamada bağımsız ders olarak bilimsel gramerin öğretilmesi daha doğru olur.
10. Birinci basamak olarak ana öğretim malzemeleri Türk halklarının halk edebiyatları okutulmalıdır.
11. İkinci basamak olarak edebiyat hem halk eğitimiyle ilişkili ve modern edebiyata üstünlük vermekle, hem de tarihi-edebi bakımdan öğretilmelidir (Nerimanoğlu & Ağakışiyev, 2006, s. 357).

Türk dillerinin araştırılması ve Türk dillerinin diğer dil aileleri ile ilişkileri hakkında:

1. Dil malzemelerinin toplanması ve basımı, ayrı ayrı bilimsel gramerler ve sözlüklerin tertib edilmesiyle farklı diller, lehçeler ve şivelerin derinden, kapsamlı araştırılmasına başlanılmalıdır.
2. Mukayeseli-tarihi gramer, mukayeseli etimoloji sözlük, Türk dili ve dialektlerinin tasnifi üzere hazırlık yapılmalıdır.
3. Türkoloji'ye dair bibliyografya oluşturulmalıdır.
4. Türk dillerinin, diğer Altay ve Fin-Ugor dillerine olan ilişkilerinin araştırması devam ettirilmelidir.
5. Uluslararası Türkoloji işinin belirlenmesi için kolektif iş ve basın çalışmaları düzenlenmelidir.

Etnografik Komisyon'un kararı:

1. Türk halklarının tayfa terkibi istisnasız olarak kayde alınmasına büyük önem veren Komisyon Kongre adına Moskovadaki Merkezi İstatistik

Büro'ya cari yıl içinde tüm SSCB siyahı oluşturulması sırasında ahalinin tayfa mensubiyetine özel önem verilmesi teklifinde bulunacaktır.

2. En yakın Türkoloji kongreye kadar son bilgiler esasında Türk halklarının hem birlikte, hem de ayrı cumhuriyet ve vilayetler olmaqla geniş kapsamlı haritalarının oluşturulması gerekmektedir.
3. Sosyal hijyen meselelerine ve bir çok insanların ölmesi sebebiyle en yakın Kongre'de tıbbi meselelerin tartışmaya açılmasını, bundan önceyse olabilecek kadar tüm cumhuriyet ve vilayetlerde temel muayenelerin yürütülmesi gerekmektedir.
4. Komisyon Türk halklarının yaşamının planlı ve ilişkilendirilmiş biçimde öğrenilmesini zorunlu kabul etmektedir.
5. Türk halklarının yaşamlarının öğrenilmesi için daha sonra gerçekleştirilecek Kongrelerden birin alınacak kararla "Türk medeniyetlerinin merkezi müzesi" teşkil edilmelidir.
6. Komisyon bu kongrenin gösterişiyle yapılacak olan araştırma işlerinin basımı ve gelecek kongrenin onlarla temin olunmasına son derece önem vermektedir.
7. Geniş kitlelerin kendi yaşamlarının öğrenilmesi işine celb edilmesi için Komisyon, muallimlerin ve cemiyetin medeni gücünün kullanılmasını gerektiğini bildirmektedir (Nerimanoğlu & Ağakışiyev, 2006, s. 365).

"Türk halklarının tarihinin araştırılmasının modern durumu ve en önemli vazifeleri" raporları hakkında:

1. SSCB'nin Türk halklarının maddi kültürel anıtlarının araştırılmasına ciddi dikkat edilmelidir. İlk önce mevcut olan kadim abidelerin listesi tertip edilmelidir. Dağılmakta olan anıtların korunması için koruma alanları oluşturulmalıdır.
2. Tüm doğu cumhuriyetleri ve vilayetlerinde kazma işleri plana bağlı olarak gerçekleştirilmelidir. İlk önce Orta Asya'da, Volga kıyıları ve Karadeniz sahillerinde arkeoloji kazıntıların yapılması önerilmektedir.
3. Arkeolojik seferler zamanı yerli ahaliden olan işçilerin de çalışmalara

katılımı sağlanmalıdır.

4. Arkeolojik seferlerle birlikte, yazılı eserlerin toplanması için arkeografik seferler de düzenlenmelidir.
5. Türk halklarının tarihinin öğrenilmesi sahasında hem monografik araştırmaların, hem de sosyolojik tarihi icmaların araştırılması gerekmektedir.
6. Tarihi araştırmalarda çok az araştırılmış ekonomik ve sosyal-tarihi meselelerin öğrenilmesi büyük önem arz etmektedir.
7. Türk halkları arasında halk ve devrimsel hareketlerin araştırılması mühimdir.
8. Türk halklarının medeniyetlerinin öğrenilmesinde oluşturulan araştırma gruplarının elde ettiği sonuçlar basılmalıdır.
9. Türk halklarının tarihine dair hem şüana kadar basılmış olan salnameler, kanun topluları, dergiler, hem de daha neşredilmemiş arşiv belgeleri Türk lehçelerine tercüme edilerek sistemli bir biçimde basılmalıdır.
10. SSCB'nin Türk halklarının tarihine dair arşiv belgelerinin listeleri tertib olunmalıdır.
11. Rus ve ecnebi bilimadamlarının Türk halklarının tarihine dair en mühüm eserleri Türk dillerine tercüme edilmelidir.
12. İkinci Türkoloji Kongre'ye kadar birkaç arkeoloji araştırmalar düzenlenmeli ve ittifakın Türk ahalisi olan tüm cumhuriyet ve vilayetlerinde tarihi malzemeleri neşredilmelidir (Nerimanoğlu & Ağakışiyev, 2006, s. 358-359).

Teşkilat Komisyonu'nun işi:

1. Yerlerde Türkoloji Komiteleri kurmak;
2. Bu komitelerin görevleri aşağıdaki gibidir:
  - a) Türk diline ait tüm malzemenin toplanması; basılmış olanlarının listelenmesi;
  - b) Tüm Türk elyazmalarının toplanması ve kaydı;
  - c) Yerel lehçe ve şivelerin öğrenilmesi;
3. Türk cumhuriyetlerinin HMK'ları yerli komitelerin bilimsel

- çalışmalarının basımı için maddi kaynak sağlamalıdır.
4. Tüm yerli Türkoloji komiteleri kendi aralarında bağlantı kurmalı, kaynak ve bilimsel meselelerde yardımlaşma sağlamalıdır.
  5. Türkolojiye birlikte hizmet eden ve onu birlikte geliştirmek amacıyla üç ay süreyle çıkarılan dönemsel bilgi toplusu tesis edilmeli ve bu topluda SSCB'nin tüm Türk ve diğer dillerinde çalışmalar yer almalıdır.
  6. Birliğin ilmi müesseselerinin gerçekleştirdikleri bilimsel gezilerde Türk bilimadamların ve işçilerin aktif katılımı sağlanmalıdır.
  7. Kongre SSCB İlimler Akademisi, Türkiye Maarif Komiserliği ve Berlin Akademisi'nin Radloff sözlüğünün ilavelerle yeniden basılmasını takdir etmekte ve bu büyük bilimsel teşebbüsün desteklenmesini zaruret olarak kabul etmektedir.
  8. Kongredeki tüm raporlar okundukları dilde basılmalı, onların Rus diline çevirileri de neşredilmelidir. Kongre bu protokollerin Fransız dilinde basılmasını da gerekli bulmaktadır. Bu protokollerin basımı için Azerbaycan'ın Araştırılması ve Öğrenilmesi Cemiyeti nezdinde Çobanzade, Zifeld ve Cebiyevden oluşan üç kişilik komisyon kurulması gerekmektedir.
  9. İkinci Türkoloji Kongre'si iki yıldan geç olmamakla Semerkand'da düzenlenmelidir (Nerimanoğlu & Ağakişiyev, 2006, s. 362).

2.5. Kongrenin Türk Dil Birliği Açısından Güncel Önemi

Türk halkları 18. yüzyıldan Çarlık Rusya'nın hakimiyeti altına girmiştir. 1917 Devrim'inden sonra siyasi dağınıklığı fırsat bilen Türk aydınları kendi halklarının bağımsızlıklarını yeniden temin etseler de, Sovyet rejimi onların bu kısa özgürlük tarihine son vermiş, yeniden işgal altına almıştı.

Ruslar Türk halklarına karşı sürekli asimilasyon politikası uygulamıştır. Asimile hareketleri en fazla Türk dilini hedef almaktaydı. Türk dünyası aydınları Rusların Türk dilini ortadan kaldırmak için yaptığı çalışmalara mani olmak ve Türk topluluklarının birliğini sağlamak için ellerinden geleni yapmışlardır.

Tüm Türk halklarının katılacağı bir toplantı fikri uzun süre gündemde olmuş,

fakat bir türlü gerçekleştirilememiştir. Aslında yüzyılın başlarında gerçekleştirilen Rusya Müslümanları Kongreleri bu tarz organizasyon olarak görülse de, burada bazı Türk toplulukları temsil olunmamıştır.

Türk dilinin geleceğine yön vermek, dilin sorunlarını ve gelişmesini engelleyen etkenlerin ortadan kaldırılması için tüm Türk dünyası temsilcilerinin katıldığı toplantı 1926 yılında Bakü'de düzenlenmiş oldu. Türk dünyasının tüm topluluklarından katılımın gerçekleştiği bu toplantı dokuz gün sürmüş ve tarihte önemli iz bırakmıştır.

Kongrede kabul edilenler katılımcıların oybirliği ile kabul ettiği kararlar oldu. Türk dilinin alfabe, yazım, terim, öğretim ve s. sorunlarının çözümü Türk haklarının birlikte yapacakları çalışmalarla düzenlenecekti. Türkologların dikkat ettiği mühüm meselelerden biride edebi dilin yeniden birleştirilmesiydi. Buna göre, Türk dilinin farklı lehçeleri ortak çatı altında buluşacak, Türkiyeden Sibiryaya, Kazan'dan Aşkabad'a kadar her kes bu yeni ortak edebi dili anlayacaktı.

Bu gayenin gerçekleştirilmesi için tüm SSCB Türkleri Latin alfabesine geçmeye başlamış, Türkiye'de 1928'de Latin alfabisini kabul ederek Türk dilinin birleşmesi hareketine katılmış oldu. Türkiye ile ortak alfabede birleşeceği fikri işgal altında olan tüm Türk halklarına umut vermiş, onları bu amaç için daha da gayretlendirmiş oldu. Baskıcı komünist rejime boyun eğmemek, sovyetleştirme adıyla bilinen asimile hareketinin kurbanı olmamak için Türk toplumu ortak dilde birleşecek, bu birleşme zamanla siyasi ve sosyal birleşmelere de zemin yaratacaktı. Bu birleşme arzusu Bekir Sıtkı Çobanzade'nin teklifi esasında yeni alfabenin isminin değiştirilerek "Birleştirilmiş Yeni Türk Alfabesi" kavramında da hiss edilmekteydi. Ayrıca İsmail Gaspıral'nın başlatdığı "Dilde, Fikirde, İşte birlik" fikrinin oluşması için gerekli adım ilk kez bu kongre vasıtasıyla atılmıştır.

Bakü Türkoloji Kongresi Türk dilinin yeniden bir çatı altında birleştirilmesi yolunda ilk adım olmuştur. Kongre, ortak edebi dilin oluşturulması için aşılması gereken sorunları, yapılması gereken işleri belirlemiştir. Fakat Sovyet baskıları yüzünden bu arzu gerçekleştirilememiştir. SSCB'nin dağılmasından sonra yeniden bağımsızlık kazanan Türk Cumhuriyetlerinde bu konu hakkında yeni bir çok araştırma yapılmıştır. Bu anlamda önemli adımlardan biri 2016 yılında Bakü'de Birinci Türkoloji Kongresi'nin düzenlenmesini 90. yılı şerefine uluslararası konferans düzenlenmiştir. Konferansta 60 Türkolog başta olmakla 250 fazla katılımcı iştirak

etmiştir. Konferans sırasında konuşma yapan isimler 1926 yılında gerçekleştirilmiş olan kongrenin tarihi öneminden bahs etmiş, kongrede tartışılan meselelerin ve bu meselelerin ortadan kaldırılması için belirtilen çözüm önerilerini değerlendirmiştir. Konferans katılımcıları Bakü Kongresi'nde konuşulan meselelerin günümüzde de orta Türk dili için sorun olduğunu, bu sorunların giderilmesi halindeyse Türk dilinin yeniden bir çatı altında birleşebileceğini ifade etmiştir. Tüm bunlar 1926 yılında düzenlenen toplantının günümüzde de güncelliğini koruduğunun en büyük kanıtıdır (Hebibbeyli,2016,s.7-8).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KONGREDEN SONRA GERÇEKLEŞEN OLAYLAR

3.1. Alfabe Harekatı

Türkler 7. yüzyıldan itibaren edebi ve sosyal hayatlarında Köktürk, Mani, Soğd, Uygur, Brahmi, Tibet, Süryani, Arap, Latin ve Kiril gibi çeşitli alfabeler kullanmışlardır. İlk kullanılan Köktürk alfabesi zamanla yerini Uygur alfabesine, o ise yerini uzun süre kullanılacak olan Arap alfabesine devr etmiştir. Türklerin Arap alfabesine geçmelerinin en büyük nedeni dini sebepler olmuştur.

Fakat zaman geçtikçe Türk dünyası aydınları Arap alfabesinin Türk dilinin ses özelliklerine uygun olmadığını düşünenen onu ıslah edilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Bu fikri ilk kez 1857 yılında Azerbaycan'lı aydın Mirze Feteli Ahuntzade ireli sürmüştür. Ahuntzade daha sona Arap alfabesinin ıslah edilmesini de yetersiz bulmuş ve Latin alfabesine geçilmesi gerektiği fikrini ortaya koymuştur. Bu fikir Tatarlar, Osmanlı Türkleri ve Türk dünyasının farklı bölgelerinde yaşayan aydınların da desteğini kazandı. 20. yüzyılın başından itibaren alfabe değişimi meselesi ciddi müzakere konusu olur ve ilk çalışmalar başlar.

Bilindiği gibi Türk halkları içinde Latin alfabesine ilk geçiş yapan toplum Yakutlar olur. 1917'de ünlü pedagog S. A. Novogord tarafından hazırlanan ve 33 harften ibaret olan Latin alfabesi kabul edilir. Yakutlar 1917-1933 yılları arasında bu alfabeyi kullanmışlardır (Demirci, 2011, s. 225-226).

Latin alfabesine ilk geçen topluluklardan biri de Azerbaycan Türkleri olur. Mayıs 1922 tarihinde kurulan “Yeni Türk Alfabeti Komitesi” ilk hazırlıklara başlamış ve değişim için yapılacak işleri belirlemiştir. Bu komite daha sonra diğer Türk topluluklarının da alfabe değiştirmesinde önemli işler gördü. 22 Temmuz 1922 tarihinde Azerbaycan MİK Arap alfabesi yerine Latin alfabesi kullanma kararı almasıyla alfabe değişimi resmen başlamıştır. 27 Haziran 1924 tarihinde Latin alfabesi ülkede zorunlu devlet alfabesi olarak kabul edilir. Bu kararlarda hiç şüphe yoktur ki Sovyet baskısı da etkin olmuştur. Dönemin eğitim ve kültürel seviye bakımından Türk

dünyasına öncülük eden Azerbaycan'ın Arap alfabesinden imtinası diğer toplulukları da aynı yöne teşvik eder.

Sovyetler Birliği alfabe değişimini Türk halklarını bir birinden, özellikle Türkiye Türklerinden ayırmak ve Kiril alfabesine geçilmesi için ilk aşama olarak görmüştür. Alfabe değişimine 1926 yılında Bakü'de düzenlenen Birinci Türkoloji Kongresi'nin büyük katkısı olur. İneburg Baldouf, bu kongrenin yapılmasını isteyen üç ayrı grubun olduğunu bildirmiştir: a) aşırı dereceli Latin alfabesi taraftarı olan Azerbaycanlılar; b) Sovyet hükümeti; c) Rus Türkolog ve dilbilimcileri (Aslan, 2010, s. 89).

Bütün bu gelişmelere bakıldığında kongrenin en önemli kararlarından biri Latin alfabesine dayalı yeni Türk alfabesinin kabul edilmesi olur. Bakü Türkoloji Kongresi'nin kapanmasından sonra Yeni Türk Alfabesi'nin nasıl hazırlanacağını belirlemek için birkaç toplantı yapılır. Toplantıda SSCB üyesi olan Türk Cumhuriyetlerinde alfabe değişimini tek bir merkezden kontrol etmek için "Yeni Türk Alfabesi Merkezi Komitesi" kurulması kararı alınır. Bu komitenin başkanlığına da S. Ağamaloğlu getirilir. Yeni Türk Alfabesi Merkezi Komitesi birincisi 3-7 Haziran 1927'de Bakü'de, ikincisi 7-12 Ocak 1928 tarihinde Taşkent'te olmak üzere iki genel toplantı düzenlenir. Kongre komitesinin aldığı en önemli kararlardan biri Çobanzade'nin teklifi doğrultusunda Türk Cumhuriyetlerinde kullanılmaya başlanılacak alfabelerin birleştirilmesi olur. Bunun için 26 kişilik komisyonun kurulması da belirtilir. Komitenin kararına göre "Birleştirilmiş Yeni Türk Alfabesi" 4 Kiril ve 29 Latin olmakla 33 harften ibaret olacaktır.

Çalışmaların sürdürülmesine rağmen, Latin alfabesine geçiş bazı bölgelerde yavaş ilerle ve bazı topluluklar ise bu değişime tepki gösterir. Bakü Türkoloji Kongresi'nde Latinleşme hareketine muhalefetlik eden İdi-Ural Türkleri bu planın arkasınca Ruslaştırmanın geleceğini ve bu yüzden de eski harflerden imtina edilmemesi gerektiğini bildirirler. Özbekistan'da yeni alfabeyle insanlar tarafından sıcak yaklaşım olsa da, her hangi bir adım atılmaz.

Yeni alfabeyle geçiş konusunda kongreden sonra Türkmenistan'da hareketlilik başlar. 1927 tarihinde Sovyetler Birliği bilimler Akademisi tarafından Latin alfabesine dayalı yeni Türkmen alfabesi onaylanarak, 1 Eylül 1928 tarihinden itibaren

Türkmenistanda eğitimde zorunlu alfabe olarak kullanılır. Ayrıca bu kararla birlikte devlet görevlileri de zorunlu olarak yeni alfabe öğrenmeliydi.

Her ne kadar Kazakistan ve Kırgızistan'da Latin alfabesinin Rus istilasının bir parçası olduğu konusunda fikirler olmuşsa da, bu bölgede yeni alfabe kursları açılmakta ve süreç hızlandırılmaktaydı. Kırgızistan'da 1928 eğitim yılından itibaren yeni alfabenin zorunlu tedrisine başlandı (Aslan, 2010, s. 98).

SSCB'ne bağlı Türk topluluklarında Latinleşme hareketi 1928 yılından itibaren büyük hız kazandı. Artık Yakut, Azerbaycan, Balkar, Karaçay Türkleri yeni alfabe kullanmaktaydılar. 1929'da Türkmenler, 1930'da Kırgızlar, 1932 yılındaysa Kırım Tatarlarının Latin alfabesine geçişi tamamlanmış olur.

1928 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin de Latin alfabesine geçmesi kararından sonra Sovyetlere bağlı Türk Cumhuriyetlerinde Latin alfabesine olan ilgi daha da artar. Bu sayede tüm Türk coğrafyası ortak alfabeyle birleşmiş olacaktı. SSCB'nin Türkleri parçalamak için destek verdiği Latin alfabesi planı ters tepki gösterir ve onları ortak bir amaçta birleştirmeye doğru gider. Sovyetler ilk başlarda alfabe değişiminde her bir Türk halkının ayrı ayrılıkta planlama yapacaklarını düşünerek buna destek vermektedir. Fakat Türk halklarında dillerinin ortak kararlar olarak geliştirme ve parçalanmış olan edebi dili yeniden bir araya getirme arzusu oluşur. Ortak edebi dil özellikle gençler tarafından büyük rağbet görmekteydi. Bundan büyük tedirginlik duyan Sovyet hükümeti bu yaklaşımı önlemek, Türkleri ayrı milletlere parçalamak ve Türk topluluklarının konuştukları lehçeleri ayrı bir dilmiş gibi kabul ettirmek için harekete geçer.

Bu politikanın ilk amacı olarak 15 Ağustos 1930 tarihinde "Yeni Türk Alfabeti Komitesi" isminde yer alan "Türk" kelimesi kaldırılarak, kurumun ismi "Yeni Alfabet Komitesi" olur. Komitenin merkezi de Bakü'den Moskova'ya taşınır. Sovyetler Türk alfabesi planından vaz geçerek "Tüm Sovyet halkları için tek alfabet, tek imla" propagandasına başlar. Daha sonra Rus bası ve Sovyetlerin maddi desteğiyle ayakta duran bazı Türk basın organlarında Latin alfabesinin yetersiz olduğu hakkında yazılar yazılır. Sovyet hükümeti 1935 yılında Yeni Alfabet Komitesi'nin tüm faaliyetlerini inceleme altına alır. Komünist idare heyeti Türklerin bu birleşme hareketlerinden oldukça tedirgin olmuş, Yeni Alfabet Komitesi ve Latin alfabesi için çaba sarf eden Türk aydınlarını sorumlu tutulur. 1935 yılından itibaren Türkoloji kongresine katılan,

Latin alfabesinin kabulü için çalışmış tüm aydınlar Sovyetler tarafından gizli şekilde takip edilmeye başlanır.

Sovyetler Kiril için her hangi bir hazırlık dönemi oluşturmada olabildiğince çabuk Latin alfabesini önlenmek fikrindeydiler. Türk aydınları onların Kiril üzerinden yaptıkları planı iyi analiz etmişlerdi ve bunun Ruslaştırma politikasının bir parçası olduğunu iyi bilmekteydiler. Aydınlar, bu asimilasyona karşı gelmek için hızlı bir şekilde Latin alfabesinin yaygınlaştırılmasına çalışır. Fakat SSCB Merkez Komitesi 16 Haziran 1935 tarihinde Latin alfabeli halkların gelişimde geride kaldıklarını ve sosyalist ilerlemeye ayak uyduramadıklarını sebep göstererek Yeni Alfabe Komitesi'nden "dilde, imlada sosyalist kuruluşa yakışır yenilikler" getirilmesi hakkında karar kabul eder. Cumhuriyetlerdeki Latin alfabesine yardım için kurulan yerey komiteler kapatıldı. Tüm alfabe hareketi merkezin kontrol ettiği Alfabe Komitesinden idare olunmaya başlar. Bunların sonucu olarak 1938 yılında Kumuklar, Kırım Tatarları, Nogaylar, Kırgızlar, Karaçaylar, 1939 yılındaysa Tatarlar, 1940 yılında Türkmenistan ve Özbekistan Rus alfabesine geçirilir (Aslan, 2009, s. 363-367).

Özellikle Birinci Türkoloji Kongresi'nin getirdiği birlik havasını dağıtmak için hükümet çeşitli girişimlere başvurur. Bunlardan biri de 1937'de Bakü'de düzenlenen "Orfografiya ve Terminologiya Konferansı" olur. Bu konferans Azerbaycan'ın Ruslaştırılması ve Sovyetleştirilmesi için önemli kararlar aldı. Konferansta anılan kararlar:

1. Uluslararası terimler sadece Rus dilinde kullanıldığı gibi kullanılmalıdır.
2. Rusçadan terimler çevrilmeden, olduğu gibi kabul edilmelidir.
3. Başka Türk dillerinden terimler alınmamalıdır.
4. Arapça, Farsça ve Osmanlı dilinden alınan terimle Rusça terimlerle değiştirilmelidir.

14 Mart 1937 tarihinde toplanan 9. Azerbaycan Sovyet Kurultayı Türk dili kullanımı tüm devlet birimlerine yasaklanır. Bu tarihten itibaren milliyet kavramı için Azerbaycan Türkleri yerine "Azerbaycanlı", devlet dili içinse Azerbaycan Türkçesi yerine "Azerbaycan dili" ifadeleri kullanılır.

3.2. Kongre Kararlarının Uygulanmasının Önündeki Engeller

Bakü’de düzenlenen Birinci Türkoloji Kongre’nin faaliyetini bitirmesinden sonra SSCB’de büyük gelişmeler yaşanır. İlk başlarda kongreye destek veren komünistler bir müddet sonra kongrenin Türk toplulukları üzerinde oluşturduğu siyasi ve sosyal olaylardan tedirginlik duymaya başlar. Türkiye’nin de Türkoloji kongresine ve SSCB dahilinde olan Türk halklarına olan ilgisi, onlarla ortak gaye doğrultusunda ilerleme isteyi Sovyet idarecilerini korkutur. Stalin yönetimi oluşan bu birleşme hareketini boğmak için çeşitli yollar dener.

3.2.1. Sosyalist Gerçekçilik

Sosyalist gerçekçilik temelinde işçi sınıfının, yani proletaryanın yükselişini vurgulayan, devrimci ruhu tebliğ eden, Marksist ve Leninist ideolojiye sahip olan sanat anlayışıdır. Bu kavram 1920’li yıllardan itibaren dünya literatürüne dahil olmuş ve 1960 yılına kadar önce Sovyetler Birliği, daha sonra diğer sosyalist devletlerde gözlemlenmiştir. Farklı kaynaklarda Sosyalist Realizm olarak da geçen bu kavramın temel gayesi insanları Sosyalizm’in tek çıkış yolu olduğuna ve zamanla tüm diğer düzenlere galib geleceğine inandırmak, devrimin kaçınılmazlığını vurgulamak ve proletaryanı yüceltmek için resim, mimarlık, edebiyat, müzik, tiyatro gibi farklı sanat dallarını propaganda aracı olarak kullanmak olmuştur. Stalin SSCB’nin başına geçmesinden sonra Sosyalist Gerçekçilik konusunda daha da radikal ve baskıcı eylemler gerçekleştirir (Akan, 2017, s. 371).

Komünist Parti 23 Nisan 1932 tarihinde Sosyalist Realizmi kültürel ve toplumsal alanlarda hakim kılmak için “Edebiyat teşkilatının yeniden kurulması üzerine” adlı karar kabul eder. Böylece, SSCB’nin her bir tarafında yazarların faaliyeti durdurulur. Tüm edebi faaliyetlerin sosyalist ideolojik propaganda temelinde oluşturulması ve kontrol edilmesi için “Yazarlar Birliği” tesis edilir. Bu karardan hemen sonra Sovyetler Birliği’ne bağlı Türk Cumhuriyetlerinde Yazarlar Kurultayları düzenlendi (Tağızade, 2006, s. 17).

Yazarlar Birliği'nin tesis edilmesinden sonra, 23 Mayıs 1932 tarihinde İvan Gronskiy Edebiyat gazetesinde Sosyalist Realizm terimini kullandı. 17 Ağustos 1934 tarihinde Yazarlar Birliği'nin birinci toplantısında Ortak Sovyet Edebiyatı'nın kurulduğu ilan edilir. Kurultayda Sosyalist Realizm'in Sovyet Edebiyatı'nın ana metodu olduğu da vurgulanır (Tağızade, 2006, s. 18).

Böylece, Sovyetler Birliği'nde edebiyat başta olmakla tüm sanatsal faaliyetler Sosyalist Realizm'in etkisi altına geçer. Yaratıcı insanların faaliyeti kısıtlanır, onlar sadece sosyalist tarzda, devletin politikasına uygun biçimde faaliyete zorlanır. Edebiyatçılar, mimarlar, ressam, müzisyen ve başka sanat dallarıyla uğraşan insanlar takiplere, baskılara maruz kalmışlar. Her ne kadar komünistler Sosyalist Gerçekçiliği sanatda yeni bir akım olarak anlatmaya çalışsa da, bu insanların beynini yıkamaya çalışan, ideolojik propagandadan başka bir şey değildir.

3.2.2. NKVD Takipleri

Sovyetler Birinci Türkoloji Kongresi'ne büyük önem vermekteydi. Stalin için bu kongre gelecekte Türk lehçeleri arasındaki dağınıklığı daha da büyötmek ve "Milli Diller" yaratmak projesinin ilk adımıydı. Sovyet hükümeti kongrenin akışına kontrol etmek için çeşitli yollar denemiş, hatta sosyalist düşünceli kongre katılımcılarını bile amacı doğrultusunda kullanmaya çalışmıştır. Bu sebeple, kongre düzenlenmeden önce toplantıya katılacak olan isimler bile NKVD casusları tarafından takibe alınmış, araştırılmıştır. Bu takipler kongreden sonra da devam etmekteydi.

Sovyet Rejimi Türk topluluklarını kendisi için büyük tehlike olarak gördüğünden, bu toplulukların her hangi bir konuda birlikte hareketine mani olmuştur. Kongrede alınan "Birleştirilmiş Yeni Türk Alfabeti" hareketi hükümet tarafından büyük tepki toplar. Hareketi önlemek için sert tedbirler görülür. Bu anlamda Sovyetler Birliği'nde Sosyalist Realizm'in uygulanması ilk adım olur. Sosyalist Realizm'in uygulanmasından sonra NKVD tarafından başta yazar, şair ve edebiyatçılar olmakla, yüzlerle insan haps olunmuş ve sorgulanmıştır Tutuklanan insanların çoğu SSCB'ne bağlı Türk Cumhuriyetlerinden olur. 1934 yılından itibaren tutuklama ve sorgulamaların sayısı daha da artar. Sanat ve sosyal alanlarda gelişimler kısıtlanır, hükümetin onayı olmayan hiçbir faaliyet yürütülemez hale gelir. NKVD tarafından

tutuklanan insanlar Pantürkist, milliyetçi, Alman ajanı, Japon Ajanı, halk düşmanı gibi suçlamalara maruz kalır, işgence görür. Aslında bu tutuklamalar sovyet karşıtı düşünceli insanları ortadan kaldırmak için kanıt toplanması ve 1937-1938 yılları arasında gerçekleştirecek olan Represiya için ilk adımlar olmuştur (Buran, 2016, s. 312-344).

3.2.3. Kongre Katılımcılarının Kaderi

1937 yılında başlayarak özellikle Türk Cumhuriyetlerinde olmak üzere SSCB’de şair, yazar, fikir ve siyasi şahısların katl edimesine başlanılmıştır. Birinci Türkoloji Kongre’ye katılan isimlerin çoğu da bu katliamın kurbanları sırasında yer alır.

Türk halklarının yazı sisteminde eski Arap harflerinden imtina ederek Latin alfabelerine geçmelerinde büyük öneme sahip aydınlardan biri de Bekir Sıtkı Çobanzadedir. Bakü Türkoloji Kongresi’nde özellikle alfabe ve orfografi konusunda yaptığı konuşmalar, kongreye sunduğu rapor ve gözlemler mühüm ilmi ehemmiyet taşımaktaydı. Kongreden sonra da Azerbaycan, Kırım ve Özbekistanda düzenlenen İmla Konferanslarına katılmış, Latincilik hareketinin hız kazanmasında katkıda bulunmuştur. O, Türk bölgelerini bir bir gezmiş Kongre ve İmla Konferansları gerekli bilgiler toplamıştır. Çobanzade ayrıca Yeni Türk Alfabeti Merkez Komitesi başkanı ve SSCB’de Türk halklarından filoloji alanında profesör ünvanı ilk alan isim olmuştur. Türk dili araştırmaları ve Ortak edebi Türk dili oluşturulmasında yaptığı işleri Sovyet hükümeti de dikkatlice inceler. Çobanzade’nin bu kadar ön planda olması Sovyetlerin gözünden kaçmamıştır. 1938 yılında ağır sorgu ve işkencelerden sonra Birleşik Türk-Tatar Devleti kurma suçlamasıyla katledilmiştir. Latin alfabesine ilk önce sıcak bakmayan, daha sonra Çobanzade’nin iknasıyla bu fikri benimseyen Hasan Sabri Ayvazov’da Sovyet terörünün kurbanları arasında yer almıştır. NKVD takiplerinden kurtulmak için Türkiye ve Polonya’ya kaçmak istesede başarılı olamadı. 1938 yılında tutuklanan Ayvazov kurşuna dizilerek idam edildi. Bir diğer kongre katılımcısı olan Kırım Türklerinden Şevki Bektöre kongreden sonra milliyetçilikle suçlanarak Kırım’dan sürgün edilmiştir. Habibullah Odabaş, milliyetçilik suçundan 26 Aralık 1928 yılında tutuklanır. O, on yıl boyunca çalışma kamplarına gönderilir. Nerde ve nasıl vefat ettiği hakkında her hangi bir bilgi bulunamamıştır (Buran, 2016, s. 513-523).

Bakü Kongresi'ne katılmış olan ve Çobanzade, Zeynallı ile aynı kaderi paylaşan isimlerden biri de Halid Said Hocayev olur. Hocayev uzun süre Azerbaycan'da yaşamış, Özbekistana dönmek istese de, karışıklıklar yüzünden gidememiştir. Azerbaycan'da bulunduğu sürede okullarda öğretmenlik yapmış, okutman olarak çalışmıştır. Türkoloji alanında yeni alfabe ve Türk lehçeleri hakkında önemli çalışmaları olmuştur. 3 Haziran 1937 yılında tutuklanan Halid Said Hocayev, pantürkist faaliyetlerde bulunduğu ve antikomünist fikirlere sahip olduğu gerekçesiyle 1 Ekim 1937 yılında Bakü'de kurşuna dizilerek idam edilmiştir. Özbekistan'nın ilk dilbilimci profesörlerinden Gazi Alim Yunus'da baskı ve takiplere maruz kalanlardandır. 6 Ağustos 1937 tarihinde Pantürkist, milliyetçi, rejim düşmanı suçlarından tutuklanarak bir yıl sonra, 4 Ekim 1938 yılında kurşuna dizilerek katledilir. Kongreye katılan bir diğer isim, ünlü Özbek dilbilimci ve gazeteci Aşurali Zahiri de uzun işkence ve baskılardan sonra 4 Aralık 1937 tarihinde idam edilmiştir (Buran, 2016, s. 356-367).

Kongreye Türkmenistan'dan katılmış olan Muhammed Geldiyev ve Abdulhekim Gulmuhammedov'da baskı ve takiplere maruz kalan isimlerdir. 1931 yılında vefat eden Geldiyev "Türkçü, Arapçı, halk düşmanı" olarak suçlanmıştır. Gulmuhammedov, 1931 yılında İran'a kaçmak isteyi bahanesiyle Aşkabad'da kurşuna dizilir (Buran, 2016, s. 356-369).

Kırgız Türklerinin filoloji alanındaki öncü isimlerinde olan, Kırgızistanda dil alanında ilk profesörlerinden olan Kasım Tınıstabov 1937 yılında tutuklanmış, 5 Kasım 1938 tarihinde kurşuna dizilerek idam edilmiştir. Türkoloji Kongresine katılmış ve Türk dili alanında önemli araştırmalar yapmış Veli Hulufu, Aziz Gubaydulın gibi isimler de 1938 yılında katledilenler listesindedir (Aslan, 2009, s. 369-370).

Kazak Türklerinden Türkolog, gazeteci ve öğretmen Ahmet Baytursunov da sovyet terörü kurbanlarındandır. Türk dili çalışmaları, Kiril alfabesine karşı keskin tavrı ve özellikle devrim karşıtı eserlerine göre defalarca tutuklanmış ve sürgün edilmiştir. 11 Ağustos 1937 yılında tekrar tutulan Baytursunov, F. D. Aşnin, B. M. Alpatov, D. M. Nasilov ile birlikte yazdığı *Repressirovannaya Türkologiya* adlı eserine göre 8 Aralık 1937 tarihinde idam edilmiştir. Kongreye katıldıktan sonra baskılara maruz kalan bir diğer isimse Yeldes Omarov olur. Pedagog 1937 yılında tutuklandıktan sonra ondan bir daha haber alınamaz (Buran, 2016, s. 430-438).

1937-1938 yılları arasında gerçekleştirilen Represiya Azerbaycan'da büyük yaralar açmıştır. Kayıtlara göre bu tarihlerde Azerbaycan'da 70 bin Türk katledilmiştir. Azerbaycanlı Türklere verilen bu cezalar Markaryan, Kirkoryan, Kalstyan, Avanesov, Ohanesov, Badalyan gibi Ermeni üyelerden oluşan kurul tarafından verilmiştir. Katledilenler arasında milliyetçi aydın kesimi çoğunluk teşkil etmiştir (Buran, 2016, s. 384). , Hanefi Zeynallı da kongre sonrasında komünist terörünün kurbanı oldu. 27 Ocak 1937 tarihinde haps olunan Zeynallı uzun süre işkencelere maruz kalır. 23 Şubat tarihinde Zeynallı'nın sorgusu gerçekleştirilmiş onu milliyetçi ve antisovyet olmakta ittiham etmişler. Bu suçlamalar doğrultusunda ona ölüm cezası verilir. Hanefi Zeynallı 13 Ekim 1937 tarihinde Bakü'de kurşuna dizilerek infaz edilir. Kongre katılımcıları arasından yegane kadın katılımcı olan Ayna Sultanova sosyalist düşünce taraftarı olsa da, kongrede iştirakı sebebiyle 3 Temmuz 1938 tarihinde kurşuna dizilmiştir. Abdulla Tağızade Çobanzade'yle yakın ilişkisi ve devrim karşıtı olması sebebiyle 1937 yılında tutuklanır, 3 Ocak 1938 yılında kurşuna dizilerek infaz edilir. 1922-1928 yılları arasında Halk Maarif Komiseri olmuş Mustafa Guliyev'de Represiya kurbanları sırasındadır. 1918-1937 yılları arasında Sovyet hükümeti tarafından çeşitli işlerde görevlendirilmiş, komünist parti üyesi Bala Efendiyev 1937 yılında idam edilmiştir. Mize Davud Hüseyinov da komünist partinin destekçilerinden olmasına rağmen katledilmiştir. 1918-1920 yılları arasında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin Parlamto Başkanı, 1936-1938 yılları arasında Kazakistan Maarif Bakanı Yardımcısı olarak çalışan Ahmet Cevdet Pepinov uzun süre takiplere maruz kalmış, 1938 yılında sürgündeyken hayatını kabetmiştir. Kongre katılımcılarından Cabbar Memmedzade, Ruhulla Ahundov'da Sovyet terörü kurbanları sırasındadır (Buran, 2016, s. 390-405).

Türk toplulukları tarihi üzerine Tatar Türklerinden ilk araştırma yapan, tarihçi Gaziz Salihoviç Gubeydullin de 30'lu yıllarda gerçekleştirilen Repressiya kurbanlarından biridir. Türkoloji Kongresi'nde Çobanzade ve Hocayev yaptığı çalışmalardan sonra NKVD'nin takibine alınmıştır. Gubedullin, 1937 yılında Bakü'de yaptığı araştırmalar sırasında tutuklanır. Pantürkizmi yaymak ve Türkiye lehine casusluk yapmakla suçlanır. 13 Ekim 1937 tarihinde kurşuna dizilerek katledilir. Birinci Rusya Müslümanları Kongresi'ne katılmış, Latin alfabesine geçilmesinin Ruslaştırma politikasının bir oyunu olduğunu ısrarla söylemiş, Türk halklarının asimile edilmesine karşı büyük çaba sarf eden Galimcan Şeref'de uzun süre Sovyet takibine

maruz kalmıştır. 23 Mart 1937 yılında tutuklanmış, üç yıl boyunca çeşitli işgencelere maruz kalmıştır. Kendisine karşı yönelen asılsız suçlamaları kabul etmeyen Galimcan şeref, 27 Şubat 1940 yılında sekiz yıl boyunca çalışma kamplarına gönderilir. 1945 yılında gönderildiği çalışma kamplarından birinde sağlığında büyük sorunlar oluşmuş, felç geçirdikten sonra Kazan'a geri gönderilmiştir. 1950 yılında Kazan'da vefat etmiştir. Kazan Tatarlarından bir diğer isim, Latinceleşmeyi Ruslaştırmanın yolunda ilk adım olarak gören ünlü yazar Galimcan İbrahimov'da Bakü Türkoloji Kongresi'nden sonra komünist baskılarına maruz kalır. Çeşitli bahanelerle NKVD tarafından 1937 yılında habs edildikten sonra, 21 Ocak 1938 yılında gönderildiği Kazan hapishanesinde vefat etmiştir (Buran, 2016, s. 480-485).

Kongreye katılan isimler arasında Estonyalı Artur Rudolfoviç Zifeld-Simumyagi, Ukraynalı Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç gibi ünlü Türkologlar da katliama maruz kalmıştır. Samoyloviç, "Ukrayna milliyetçiliği yapmak, Türkler arasında sosyalizme karşı hareket kurmak ve Japon casusluğu yapmak"la suçlanarak, 13 Şubat 1938 yılında kurşuna dizilmiştir. Zifeld-Simumyagi, 11 Şubat 1938 yılında B. S. Çobanzade ve H. Zeynallı ile yakın ilişkileri sebep gösterilerek gözaltına alınmış ve Pantürkist olmakla suçlanmıştır. Baskı ve işgenceler sonucunda bu suçlamayı kabul eder. 16 Aralık 1939 yılında Kalım'da "kalp rahatsızlığı"ndan öldüğü bildirilir (Buran, 2016, s. 347-355).

Sovyetler birliğinin dağılmasından sonra açılan bazı KGB arşivlerinde 1938 yılında farklı milletlerden olan 500'den fazla aydın ve ziyalının öldürüldüğü bildirilmiştir. Sadece Stalin'in kurduğu GULAG ceza kamplarında 1953 yılına kadar ahalinin farklı gruplarından 799 bin kişi öldürülmüş, 3 milyona yakın insan sürgün edilmiş ve farklı cezalara maruz kalmıştır. Pantürkizm, casusluk ve devrim karşıtı olmakla suçlanan isimlerden başka, onların aileleri de cezalandırılmış, sürgün edilmiş, katledilmiştir. 1953 yılında Stalin'in ölümünden sonra SSCB'nin başına geçen Kruşçev 1922-1953 yıllarındaki yönetimin uygulamaları eleştirmiştir. Kurşuna dizilen, idam edilen, sürgün edilen kişilerden bazılarının davaları Kruşçev zamanında yeniden açılmış, ölümlerinden yıllar sonra onların suç oldukları açıklanmış ve itibarları iade edilmiştir. Kruşçev tarafından 1956 yılında bir bildiri duyurulur. Bildiride, " Stalin dönemindeki siyasetin yanlış olduğu ve bu siyasetin sosyalist ve demokratik anlayışla uyummadığı, bu yanlış siyaset neticesinde de sosyal sınıflar arasında mücadele

başladığı ve giderek de bu mücadelenin şiddetlendiği” belirtilir (Burhan, 2016, s. 344).

3.3. Sovyet Türkoloji Kongreleri

Bakü Türkoloji Kongresi’nde alınan kararların Sovyet politikaları dolayısıyla yaim kalması, hatta konuşulmasının bile yasaklanması aydınların birçoğunun idam edilmesini, kurşunlanmasını beraberinde getirir. Fakat tüm bunlar bile kongrenin ne kadar ehemmiyetli olduğunu gören aydınların her fırsatta yeni kongreler düzenlemeye iter. İkinci dünya savaşı sırasından sonra Sovyetler Birliği’nde Türk dili alanında yapılan araştırmalar hız kazanmıştı. Bu araştırmaların en büyük odak noktası Türk lehçeleri idi. Sovyetler bu lehçeleri milli diller olarak tanımlamaktaydı. Sovyet hükümeti özellikle 1937’den itibaren Türk diline adeta savaş açmış, Türk lehçeleri arasında ayrımı büyütme için elinden geleni yapmıştır. Örneğin 14 Mart 1937 tarihinde alınan kararla “Azerbaycan Dili” , “Özbek Dili”, “Türkmen Dili”, “Tatar Dili”, “Kırgız Dili”, “Kazak Dili” gibi kavramlar yaratmıştır. Türk halklarının parçalamak ve ayrı bir milletmiş gibi göstermek için filoloji alanında önemli adımlar atılmıştır. Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan gibi SSCB’ye bağlı devletlerin büyük şehirlerinde kurulan ve Moskova’yla irtibat halinde olan İlimler Akademi’si adlı kurumlar Türk dili lehçelerinin farklı özelliklerini araştırmakta ve bu farklılıkları büyütme için ayrı dil gibi göstermek için Sovyetlerin en büyük yardımcıları olmuştur. Lehçeler dışında Türk dili araştırmaları S.Y. Malov’un eski Türk yazıtları hakkında iki eseri ve birkaç makalesi, A.N. Kononov’un Secere-i Terakime adlı yayını ile yetinir (Tekin, 1959, s. 379).

Sovyet Türkologlarının yaptığı büyük hatalardan biride gramer incelemeleri yapmadan, ses ve şekil özelliklerini incelemeyen Eski Türkçe’yle Türk lehçeleri arasında hiçbir bağlantının olmadığını belirtmeleri idi. Burada iki ihtimali göz önünde bulundurmamız gerekmektedir: ya dil bilimciler araştırmaları sırasında büyük hatalar yapmış, ya da Sovyet baskısı yüzünden yalan bilgiler belirtmek zorunda kalmışlar.

Sovyetler Birliği Azerbaycan dili, Türkmen dili, Özbek dili, Kazak dili terimi olarak adlandırdığı Türk dillerinin araştırılmasını kontrol etmek, yapılan çalışmalarını tartışmak ve yeni dil üzerine uygulayacakları planların yol haritasını belirlemek için birkaç toplantı düzenledi. Sovyet Türkologlarının düzenlediği toplantılar bunlardır:

1. 1956 Bakü toplantısı.
2. 1958 Kazan toplantısı.
3. 1960 Bakü toplantısı.
4. 1963 Frunze toplantısı.
5. 1965 Bakü toplantısı.

Bu toplantılar bazı kaynaklarda Sovyet Türkoloji Kongreleri olarak da geçmektedir. Kongrelerde tartışmalarda dialektoloji çalışmalarına büyük önem verilmiştir. Bunu beşinci kongrede alınan kararlar da kanıtlamaktadır. 5-8 Ekim 1965 tarihinde Bakü’de gerçekleştirilen beşinci kongrede alınan kararlar:

1. SSCB Türk dillerinin diyalektolojik atlaslarının hazırlanması.
2. Türk dilleri diyalektolojik sözlüklerinin hazırlanması.
3. Türk dillerinin tarihi diyalektleri.

1956-1960 yılları arasında gerçekleştirilen bu kongreler Sovyet Rusyanın pek tasvip ettiği veya gönüllü yaptığı çalışmalar değildir. Özellikle Gaspıralı’nın çalışmaları ve bakü Türkoloji kongresinden sonra aydınlar ve halkta oluşan heyecanı bastırmak ve aydınların kendi aleyhlerine çalışmalarını engellemek adına göstermelik ve parti politikalarına hizmet edecek şekilde kurgulanmış organizasyonlardır.

Bu kongrelerin ikinci önemli özelliği ise 1905 yılındaki Japon yenilgisinden sonraki rahatlamaya benzer sürecin sonunda yapılmış olmasıdır. O zaman zayıflayan hükümet özellikle basın alanında serbestlik imkanı vermiştir. İkinci Dünya Savaşı’nda alınan galibiyete rağmen ağır ekonomik sıkıntılar ve Stalin’in ölümü ile devlet zayıflamış ve Sovyetler Birliği bünyesindeki halklar yeniden milli birlik ve dillerinden söz etmeye başlamışlardır.

3.4. Demir Perde Sonrası Türk Dili

Sovyetler birliğinin dağılmasından ve Türk halklarının bağımsızlıklarını yeniden kazanmalarından sonra Türk dili sahasında önemli gelişmeler yaşandı. Bağımsız Türk Cumhuriyetleri Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve

Kırgızistan dil alanında da reformlar gerçekleştirdi. Rus etkisini azaltmak ve milli dillerin gelişmesini sağlamak için dil politikaları dikkatli bir şekilde yürütülmüştür.

18 Ekim 1991 tarihinde bağımsızlık kazanan Azerbaycan Sovyet döneminde olduğu gibi bu dönemde de dil ve özellikle alfabe meselesinde Türk dünyasında öncülük etmiştir. 25 Aralık 1991 tarihinde “Latin Grafikli Azerbaycan Alfabesinin Berpası Hakkında Kanun”la Azerbaycan Latin alfabesine geçme kararı almıştır. Takip eden 10 yıllık geçiş döneminde hem Latin, hem Kirik alfabeleri kullanılmış, 1 Ağustos 2001 tarihinde ise Kiril alfabesi tamamen kullanımdan kaldırılmıştır. Bu tarih aynı zaman “Azerbaycan dili günü” olarak da kutlanmaktadır. Türkiye’nin kullandığı alfabe esas götürülmüş ve sade 3 harf farklılığı vardır.

Türkmenistan bağımsızlık kazandıktan sonra 24 Mayıs 1994 tarihinde kabul ettiği Dil Yasası ile Türkmen dili devlet dili olarak kabul edilmiş, ayrıca Rusçaya da etnik gruplar arasında iletişim dili olmak hakkı tanınmıştı. Türkmenistan, Rus etkisinden uzaklaşmanın en önemli yolu olarak Rus dili ve Kiril alfabesinin tesirini azaltmak olduğu fikrindeydi. 1996 yılında Rus dili verilen bu ayrıcalık kaldırıldı. Türkmenistan’ın ilk cumhurbaşkanı olan Saparmurat Niyazov Rus diliyle ilgili radikal kararlar almıştır. O, Rus edebiyatının yayılması ve Rusçanın kullanılmasını yasaklamıştır. Ayrıca, 1 Nisan 2000 tarihinden itibaren Türkmençe bilmiyen tüm devlet çalışanlarının görevden alınacaklarını bildirmişti. 12 Nisan 1993 yılında 30 harfli Latin alfabesini kabul eden Türkmenistan, 2000 yılında bu geçiş dönemini tamamlamış oldu.

Özbekistan 5 Aralık 1995 tarihinde Dil Yasası’yla Özbekçe’ni resmi devlet dili olarak kabul etti. Bu yasa da Özbekistan vatandaşlarına iletişim dillerini özgürce seçme hakkı da verilmekteydi. 2 Eylül 1993 tarihinde 29 harfli Latin alfabesine geçme kararı alan Özbekistan Azerbaycan ve Türkmenistan’dan sonra bu kararı alan üçüncü ülke oldu. Özbekistan Latin alfabesini kabul ederken Türkiye’nin etkisinden kaçmak için Türkiye ve Azerbaycan’ın kabul ettiği harflerden farklı yok izlemiştir. Bu değişiklikler ç~ch; ş~sh; ğ~g’; ö~o’ şeklindedir. Özbekistan’da alfabe değişim süreci diğer ülkelere nazaran geç ilerlemiş, 1993 yılında başlayan değişim 2010 yılında tamamlanmıştır. Sürecin bu kadar uzamasına sebep olarak 2004 yılında Rusya ile yakınlaşma belirtilmektedir (Abdieva, 2017, s. 114) .

Kazakistan’da 1989 yılında Dil Yasası’yla Kazakça resmi devlet dili oldu.

Ahalisinin Kazaklardan sonra sayca fazla ikinci etnik grubun Ruslar olması sebebiyle 30 Ağustos 1995 tarihli kararla Rusçaya resmi devlet dili statüsü verildi. 2006 yılından başlayarak Latin alfabesi kıvılcımlarının görüldüğü Kazakistan'da, 27 Ekim 2017 tarihinde "Kazak Dilinin Kiril Yazısından Latin Yazısına Geçişi Hakkında Kararname" kabul edildi. Bu geçiş sürecinin 2025 yılında tamamlanacağı düşünülmektedir.

Kırgızistan 23 Eylül 1989 tarihinde çıkarılan kararla Kırgız dili resmi devlet dili ilan edildi. Ayrıca Rus dili de etnik gruplar arasında iletişim dili olmaktaydı. Uzun süreli tartışmaların sonucunda 29 Mayıs 2000 tarihinde Rusça da devlet dili olarak kabul edildi. Kırgızistan Rus dilinin en baskın olduğu Türk Cumhuriyetlerinden biridir. Şöyle ki, Kırgız şehirlerinde Rus dili birinci, Kırgızca ikinci plandadır (Abdieva, 2017, s. 114).

Rus nüfusunun çokluğu ve Rus dilinin resmi devlet dili statüsüne sahip olması sebebiyle Kırgızistan hala Kiril alfabesi kullanmaktadır. 2017 senedinden itibaren Latin alfabesi tartışmaları başlasa da henüz kesin bir karar alınmamıştır. Kazakistan'ın Latin alfabesine geçişinin tamamlanmasından sonra bu konuyla ilgili Kırgızistan'da da belirli adımların atılacağı düşünülmektedir.

SONUÇ

Ruslar Çarlık Rusya ve Sovyet döneminde Türk halklarına karşı Ruslaştırma, Sovyetleştirme politikası yürüterek, Türk halklarını milli kimlikten uzaklaştırmak istemiştir. Asimilasyonun hareketleri en çok dil alanını içermiştir. Aydınlar Rusların Türk dili üzerine kurdukları planları engellemek ve Türk dilinin birliğini sağlamak için büyük çaba sarf etmiştir. Böyle bir karşı koymanın sadece birlikte yapılabileceğini iyi anlayan aydınlar, bunu sağlamak için Türk dünyasının her tarafından uzmanların katılacağı bir toplantı düzenlenmeli, bu toplantıda dilin sorunlarını ve sorunların nasıl giderilebileceği tartışılması planlar. Toplantının düzenlenmesi için ilk adımlar 20. yüzyılın başlarında atılır. Rusya Müslümanları Kongreleri adı altında düzenlenmiş bu toplantılarda her ne kadar dil meselesine yer verilmiş olsa da, ağırlık olarak siyasi ve dini meseler tartışılır ve Türk dünyasının sadece bir kısmı bu kongrelerde iştirak eder. Türk dilinin sorunlarının tartışıldığı, onun gelişimine yön verildiği ve Türk dilinin yeniden ortak edebi dil olarak birleştirilmesini sağlamak amacıyla ilk büyük kongre 1926 tarihinde Bakü’de düzenlenir.

Dokuz gün boyunca Türkologlar dil meselelerinin tartışmış ve sonunda alfabe, yazım, terim, öğretim gibi dilin gelişmesi için büyük öneme sahip meseleler hakkında karar kabul edilmiştir. Alınan kararlardan en önemlisi Türk dili için yararsız hale gelen Arap alfabesini terk ederek tüm ihtiyaçları karşılayan Latin alfabesine geçilmesi olmuştur. Aslında kongreden önce de Azerbaycan ve Yakut Türkleri Latin alfabesine geçmiştir. Yakut Türklerinin coğrafi bakımdan diğer Türk halklarında uzakta olması sebebinden bu alfabe değişimi çok fazla hissedilmemekteydi. Azerbaycan Türklerinin 1922 yılında alfabe değişimine geçme kararıyla Türk coğrafyasında büyük yankı bulur ve diğer toplulukların da bu konuda önemli adımlar atması için başlangıç olur. Toplumun gelişiminin eğitime bağlı olduğunu, eğitim seviyesinin yükseltilmesi içinse edebi dilin insanlar arasında yaygınlaştırılması gerektiğini iyi idrak eden aydınlar, köhne ve modern düzene ayak uyduramayan Arap alfabesi yerine öğrenilmesi ve öğretilmesi daha kolay ve çabuk olan Latin alfabesini tercih eder. Bu konuda bazı aydınlar Latin alfabesinin Ruslaştırma yolunda ilk adım olduğunu bildirmiş ve alfabe değişimine tepki göstermiş olsalar da, kongrede alfabe değişimi kararı alınır ve kararın kısa bir sürede uygulanması için yol haritası belirlenir. Burada Çobanzade’nin teklifi doğrultusunda Türk Cumhuriyetlerinde kullanılması planlanan alfabelerin

birleştirilmesi meselesi büyük beğeni toplar ve kabul edilir. Çobanzade'nin bu teklifi aslında büyük tarihi öneme sahiptir. Çünkü, Birleştirilmiş Yeni Türk Alfabeti'nin oluşturulması durumunda İsmail Bey Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" arzusu gerçekleştirilmiş olucaktı. Bu kararların kongrenin nezareti altında bir merkezden yürütülmesi ortak edebi dilin yeniden bir araya gelmesi için büyük önem arz eder. Kongrede alınan bir diğer önemli kararsa yazım meselesi olur. Bu meselede Türkologlar edebi dilin yazımı kolaylaştırmak için seslerin daha çok söylendiği gibi yazılması, yani fonetik prensibin kullanılması gerektiğini, bazı özel durumlardaysa tarihi ve morfolojik prensiplerin de kullanılması gerektiği konusunda karar kabul eder. Türk dilinin gelişimi önündeki engellerden biri olan terminoloji meselesi de büyük tartışmalara sebep olmuştur. Bu konuda da Çobanzade'nin önerdiği prensipler büyük beğeni toplar ve kabul görür. Çobanzade terimlerin oluşturulmasında ilk önce ana kaynak olarak Türk dilinin kelime hazinesinin kullanılması gerektiğini, bu durumun yetersiz kalacağı haldeyse ilk önce Avrupa, daha sonra Arap-Fars terimlerine başvurulması gerektiği fikrindeydi. Avrupa ve Arap-Fars kökenli terimlerin alınması halindeyse bu kelimeler Türk dilinin ses ve şekil özelliklerine uygunlaştırıldıktan sonra kullanılmalıydı. Öğretim meseleleri konusundaysa delegeler, Avrupa tarzı ve millî geleneksel yöntemleri birleştiren tedris yönteminin uygulanması gerektiği konusunda hemfikir olur.

Kongre boyunca delegeleri ve onların almış olduğu kararları yakından takip eden Sovyet hükümeti ilk başlarda Latin alfabesini Türkiye ve Sovyetler Birliği'ne bağlı Türk Cumhuriyetlerini bir birinden ayırmak için desteklemiş olsa da, Türkiye'nin de Latin alfabesine geçme kararı alması sonucunda bu karardan vazgeçmiştir. Artık Latinleşme hareketi ortak edebi Türk dilini oluşturmayı, Türk cumhuriyetlerini coğrafi ve siyasi anlamda olmasa da, sosyal ve kültürel anlamda Türkiye ile birleşmeyi planlar. Latinleşme hareketleri bu sebeple Sovyetleri tedirgin etmiş ve onu önlemek için Kiril alfabesine geçilmesi gerektiği doğrultusunda SSCB'ye bağlı Türk topluluklarına baskılar yapılmıştır. 1937-1938 yılları arasında Sovyet hükümeti tarafından başta Türk aydınlarına yönelik olmakla yapılan katliamlarda 800 bine yakın insan infaz edilir. Türk halkları, onları Rus zulmüne karşı ayakta tutan ziyalılarının öldürülmesi sonucunda başsız kalır. Komünistlerin Türk dilini parçalayarak Türk halklarının birleşmesini engellemek ve onları ayrı ayrı milletlere bölmek fikri 1937 yılından itibaren uygulanmaya başlamış ve sonuçta başarıya ulaşmıştır. Stalin'in

önderliğinde gerçekleştirilen, Sovyet Rejiminin kanlı eylemlerinden sonra Türk dili Azerbaycan, Türkmen, Özbek, Kazak, Kırgız gibi dillere parçalanmış olur.

Türk dili tarihinin 20. yüzyıl ortalarında aldığı bu yaralar Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra da etkisi gösterir. 1990'lı yıllardan sonra özgürlüklerini yeniden kazanan Türk Cumhuriyetleri kendi anayasalarında da Azerbaycan dili, Türkmen dili, Özbek dili, Kazak dili, Kırgız dili terimlerine yer verir. Her ne kadar Türk dilinin yeniden bir araya getirilmesi doğrultusunda planlamalar yapılsa da bu adımlar kesşn sonuç göstermemiştir.

Bu çalışmada dönemin tüm zorluklarına rağmen Türk dili tarihinde bir ilk olan 1926 Bakü Türkoloji Kongresi'ni ve bu kongrenin Türk dil birliği için ifade ettiği önemi belirtmeye çalıştık. Kongrenin ortaya koyduğu prensiplerin hayata geçirilmemesi sebebiyle Türk dili bugün parçalanmış bir haldedir. Bu bölünmeni ortadan kaldırmak ve Türk dilini yeniden bir araya getirmek için çeşitli planlar oluşturulmuş olsa da, bu planlar şu anda uygulanmamakta ve kağıt üzerinde kalmaktadır. Bu konu etrafında çalışmalarını sürdüren uzmanlar, birliğin oluşması için tek bir alfabe sisteminin uygulanması, ortak sözlüklerin oluşturulması, terim sorunlarının ortadan kaldırılması, eğitimin birlikte yürütülmesi, iletişim ve teknoloji alanında ortak çalışmaların yapılması gerektiğini ifade eder. Fakat bu çalışmalar yapılırken hiçbir lehçenin doğal özelliklerinin kaybedilmemesine ve ortak dilin yapay bir dil olmamasına dikkat edilmesi gerektiği fikrindedirler.

Bizim fikrimize göre ortak bir Türk dilinin oluşturulması için ilk önce Türk topluluklarının ortak alfabe kullanması sağlanmalıdır. Bu ortak alfabenin Latin alfabesi olması en iyi seçim olacaktır. Latin alfabesi modern dünyada teknoloji, iletişim ve eğitim sahalarında en çok kullanılan alfabe olması itibariyle de Türk dilinin dünyadan bağının kopmaması ve yeni gelişmelere kısa bir sürede ayak uydurması için en ideal olanaktır. Fakat bu alfabe oluşturulurken onun kullanışlı, pratik olması ve farklı Türk lehçelerinde konuşan insanlar tarafından kolaylıkla anlaşılabilmesi göz önünde bulundurulmalıdır. Ortak alfabe oluşturulurken Türk lehçelerinin farklı özellikleri dikkate alınmalıdır. Bu ortak dil sadece sıradan insanlar tarafından değil, Türk Cumhuriyetleri tarafından da devlet seviyesinde kullanılmalıdır. Bu alfabenin tüm topluluklara ortak derecede ve doğru bir biçimde öğretilmesinde de dikkat edilmelidir. Bunu sağlamak için öğretim meselelerini kontrol etmek için tek bir merkezin

kurulması gerekmektedir. Merkez aynı zamanda eğitim için oluşturulacak olan ders kitaplarına da nezaret etmeli, öğretim üyelerinin yetiştirilmesi meselesini de hayata geçirmelidir. Edebiyatçılar da bu sürece aktif olarak iştirak etmeli, yarattıkları eserlerle toplumu bu gaye doğrultusunda teşvik etmelidir. Ortak dili oluşturulurken yeni gelişmeleri incelemek, süreç esnasında oluşabilecek sorunları birlikte gidermek ve bu mesele için görevlendirilmiş kişi ve kurumların faaliyetlerini takip etmek, onlara yön vermek için belirli bir zaman aralığıyla yeni Türk Dil Kongreleri düzenlenmelidir.

KAYNAKÇA

- Abdieva, R. (2017). *Bağımsızlıklarını Kazandıktan Sonra Türk Cumhuriyetlerinin Dil Politikaları Ve Türkiye İle Ortak Dil Ve Ortak Alfabe Çalışmaları*. Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD), 1. Cilt, 2. Sayı, s. 104-119.
- Aça, M. (2013). *Misyoner-Şarkiyatçı Nikolay İvanoviç İlminskiy'in Çarlık Rusyası'nın Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma Politikalarındaki Yeri*. Yeni Türkiye-Türkçe Özel Sayısı, s. 1464-1477.
- Akan, M. (2017). *Sosyalist Gerçekçilik Üzerine Kısa Bir Değerlendirme*. İtil Suwı Aka Durur. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi. s. 371-382.
- Aliyeva, G. (2005). *SSCB Döneminde Azerbaycan'da Dil Planlaması*. Doktora Tezi.
- Altımuşova, Z. (2013). *Kırgızistan'da İlk Milli Gazetenin Tarihçesi*. Isparta: SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Sayı:29, s. 73-90.
- Asker, A. (2015). *Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasında Sosyo-Ekonomik Etkenler ve Millet Olgusunun Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Sonu - 20. Yüzyılın Başı)*. Yeni Türkiye Dergisi, Sayı: 53, s. 516-535.
- Asker, A. (2015). *Azerbaycan'da Ulus İnşasının Onay Aşaması (1918-1920) ve Önemi Üzerine Bazı Tespitler*. Yeni Türkiye Dergisi, cilt 7, s. 536-546.
- Aslan, B. (2009). *Sovyet Rusya Hakimiyetinde Yaşayan Türklerin Ortak "Birleştirilmiş Türk Alfabesi"nden "Rus Kiril"Alfabesine Geçirilmesi*. Erzurum: A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 40, s.357-374.
- Aşırılı, A. (2009). *Azerbaycan Basını Tarihi*. Bakü: İlm ve Tahsil.
- Aydın, E. (2018) *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.
- Buran, A. (2016). *Kurşunlanan Türkoloji*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Demirci, Ü. Ö. (2011). *Türk Dünyasında Latin Alfabesine Geçiş Süreci (Geçmişten Günümüze)*. Türk Yurdu Dergisi, cilt 31, sayı 287, s. 225-229.
- Devlet, N. (2011). *İsmail Gaspıralı-Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist*. İstanbul: Başlık Yayın Grubu.

- Ercilasun, A. B. (2004). *Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergin, M. (1973). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Erşahin, S. (2003). *Türkistan'ın "Verilen Bağımsızlık"tan "Alınan Bağımsızlığa" Yürüyüşü Üzerine Bazı Değerlendirmeler*. AÜİFD Cilt XLIV (2003) Sayı 1 s. 313-343.
- Güngör, E. (2017). *1898 Fergana Olaylarının Ekonomik Sebepleri*. Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, Sayı:2/Güz, s. 36-63.
- Hablemitoğlu, N. (2006). *Gaspıralı İsmail*. İstanbul: Birharf Yayıncılık.
- Hayit, B. (1975). *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*. İstanbul: Otağ Yayınları.
- Hebibbeyli, İ. (2016). *Birinci Türkoloji Kurultayın Dersleri ve Modern Çağrışımlar*. Birinci Türkoloji Kongresi'nin 90. Yıldönümü'ne adanmış uluslararası konferans. Bakü: Elm ve Tahsil.
- Kamalieva, A. (2009). *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kazan Tatar Edebiyatı ve Maarifetçilik Hareketi*. Bursa: U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi. Sayı:16. s.147-157.
- Kapağan, E. (2014). *İlminskiy'nin Projeleri ile Parçalanan Türkistan'da Yeniden Birlik Çalışmaları Üzerine Görüş ve Öneriler*. Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi.
- Kapağan, E. (2015). *Alaş Orda Partisinin Kazak Aydınlanmasına Etkisi*. Zeitschrift Für Die Welt Der Türken/Journal Of World Of Turks. Vol. 7, Sayı 1, s. 253-265.
- Kapağan, E. (2016). *20. Yüzyıl Başında Kazak Aydınlarında "Türk" Ve "Türkistan" Şuuru*. International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic Volume 10/4 Winter, p. 589-602.
- Korkmaz, Z. (1995). *Anadolu Yazı Dilinin Tarihi Gelişmesinde Beylikler Devri Türkçesinin Yeri*. Ankara: Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C.1, TDK Yay. 629.
- Kundakçı, M. (2019). *Kırgız Şiirinde 'Akan Su' Akımı İle Yapılan Tabiat Güzellemesinin Çağrışımları Üzerine*. Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, Sayı: 42, s. 188-203.

- Kundakçı, M. (2019). *Moldo Kılıç, Isak Şaybekov ve Kalık Akıyev'in "Zelzele" Temalı Şiirlerinde Toplumsal Eleştiri*. Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, Sayı:13, s. 115-129.
- Nerimanoğlu, K. V. & Ağakışiyev, A. (2006). *1926 Bakü Türkoloji Kurultayı, Tutanaklar*. Bakü: Çınarçap.
- Nuriyeva, İ. (2015). *Azerbaycan Tarihi*. Bakü: Mütercim Neşriyat.
- Oral, M. (2004). *Türkoloji Tarihinde 1926 Bakü Türkiyat Kongresi*. Makale.
- Özkan, M (2014). *Türkçenin Anadolu'da Yazı Dili Olarak Gelişmesi*. Türkiyat Mecmuası, C. 24/Bahar, s. 53-73.
- Özkan, M. (1995). *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Özyetgin, A. M. (2006). *Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı*. Çin: Chinese Academy of Social Science (Konferans).
Sayı: 40, s. 315-325.
- Tağızade, L. (2006). *Sovyet Realizmi: Kökeni, Oluşum Süreci ve Kavramı*. Ankara: Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt 2, Sayı 4, s. 7-24.
- Tansü, Y. E. & Özdemir, A. (2017). *Dükçü İşan İsyanı (1898)*. Gaziantep: GAÜN Sosyal Bilimler Dergisi Cilt 7 Sayı 13, s. 233-241.
- Tekin, T. & Ölmez, M. (2003). *Türk Dilleri/Giriş*. İstanbul: Bilgesu Yayıncılık.
- Tekin, T. (1959). *Sovyet Rusya'da Savaştan Sonra Türkoloji Çalışmaları*. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı "Belleten", s. 379-406.
- Tekin, T. (1988). *Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi*. Ankara: Erdem Dergisi, Cilt:10.
- Toraman A. (2016). *Çarlık Rusya'nın Kırgızistan'da İzlediği Toprak ve Göç Politikası*. Ankara: Eurasian House, Dosya No: 4.
- Türkoğlu, İ. (2006). *Rusya Türkleri'nin 1905-1917 yılları arasında dini, siyasi ve ictimai haklar elde etmek amacıyla düzenledikleri toplantılar*. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi'nin 32. cildinde, s. 96-98.

Üstüner, A. (2015). *Türkçenin Tarihi Gelişmesi*. İstanbul: Bilge Kültür ve Sanat Yayınevi.

Vurgun, S. Y. (2016). *1916 Türkistan İsyanı*. Konya: SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi,

Yıldırım, İ. M. (2013). *Azerbaycan'da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı*. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 2/2 s. 147-160.

ÖZGEÇMİŞ

Sabir NURMEMMEDLİ 04.08.1996 tarihinde Azerbaycan'nın başkenti Bakü'de doğdu. 2013 yılında Bakü şehri 112 Nolu ortaokulunu bitirdi. 2013 yılında başladığı Bakü Devlet Üniversitesi Doğu Bilimleri Fakültesi Bölgebilim (Türkiye) bölümünden 2017 yılında mezun oldu. 2017 yılında Karabük Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalının Yeni Türk Dili bölümüne kabul oldu. Microsoft Office programlarını iyi derecede kullanmaktadır. Orta derecede İngilizce bilmektedir.

